

בית מדרש ישיבה AI

בירור היסטורי ותורני של פולמוס מתמשך

מענה חכם במבחן המקורות

שלש השבועות ויחסן לאמונה
אגרות ר' יואל כהן והביקורת הסאטמרית

יְתַבָּרְרוּ וְיִתְלַבְּנוּ וְיִצְרְפוּ

רַבִּים

דניאל יב, י

מהדורת מחקר מלאה · מהדורה 3

ו' תשרי תשפ"ז

שתי אגרות — ויותר מארבעים שנות פולמוס

בירור היסטורי ותורני של פולמוס מתמשך

כיצד נעשות שתי אגרות למוקד של מחלוקת הנמשכת יותר מארבעה עשורים? סביב "מענה חכם", המיוחס לר' יואל כהן, הצטברו תשובות, קונטרסים, מאמרים ושיעורים המבקרים את דבריו. לחיבור זה מקום מיוחד בעבודת בית מדרש ישיבה AI: הוא עוקב אחר פולמוס שלם, על אנשיו, גלגולי נוסחיו ומקורותיו. זהו מפגש בין מחקר היסטורי לעיון תורני: כדי להבין את הטענות צריך להכיר גם מי אמר אותן, למי, ובאיזה הקשר.

לשם כך כינסנו מאות עמודי מקור וביקורת שבתיק המחקר, לצד סיכומי ששת שיעורי האודיו שנאספו. סידרנו את הטענות, השווינו לשונות, ליבנו קושיות ובחנו כל מסקנה כנגד ראיותיה. גם מסקנות שלנו תוקנו כאשר לא עמדו בבדיקה. החידוש שבמפעל הוא צירוף חומר המפוזר בין ספרים, קבצים ושיעורים למסלול שאפשר ללמוד ולבדוק: מן הטענה אל המקור, ומשם אל ההכרעה וגבולותיה.

ברוח לשון דניאל, "יְתַבָּרְרוּ וַיִּתְּלַפְּנוּ וַיִּצְרְפוּ רַבִּים" (יב, י), אנו מבקשים לברר, ללבן ולצרף. מצודת ציון מבארת את הליבון כ"העמדת הדבר על בוריו"; בהקשר הפסוק, רש"י ומצודות עוסקים בבירור חשבונות הקץ. כאן נשאלת הלשון למלאכת העיון: להבחין בין לשון המקור לפירושה, ובין מסקנה מבוססת לטענה הטעונה תיקון.

שתי חצרות, ושאלה הנוגעת ליסודות האמונה

סאטמר וחב"ד הן שתי מסורות חסידיות המחויבות לתורה ולמצוות. בשאלות הנידונות כאן הן נחלקו בחריפות: היחס לציונות ולמדינה שהקימה, ההשתתפות בבחירות, קירוב יהודים שאינם שומרי מצוות, והגבול בין מחלוקת תורנית לבין כפירה באמונה. המחלוקת עוסקת גם במעשים דומים שמשמעותם שונה בעיני כל צד.

רבי יואל טייטלבוים, האדמו"ר מסאטמר, פרש את התנגדותו לציונות ולמדינה בספריו "ויואל משה" ו"על הגאולה ועל התמורה". במוקד שיטתו עומדות שלש השבועות הנזכרות בתלמוד: גבולות לישראל ולאומות בתקופת הגלות. הן קשורות אצלו בגזירת הגלות ובשאלה מתי פעולה אנושית נעשית ניסיון ליטול

את הגאולה בידי אדם. הדיון נוגע אפוא באמונה, בהלכה ובהנהגה ציבורית גם יחד.

גם חב"ד שוללת את החלפת התורה בזהות לאומית חילונית. לצד זאת היא מדגישה את החובה לקרב כל יהודי לתורה, לדאוג לחיי יהודים ולבחון כל פעולה לפי משמעותה ההלכתית. האם קירוב אדם מחייב הסכמה עם השקפתו? האם הצבעה לחיזוק התורה היא הזדהות עם כל מעשי המדינה? והאם פירוש אחר של איסור הופך את החולק לכופר? מן השאלות הללו צומחות האגרות.

מי היה ר' יואל כהן?

ר' יואל כהן היה החוזר הראשי של הרבי מליובאוויטש ומגדולי מבארי תורת חב"ד. "חוזר" שומע את דברי הרבי, זוכרם, חוזר עליהם עם הלומדים ומסייע בהעלאתם על הכתב — תפקיד חשוב במיוחד בשבת ובחג. ר' יואל כהן לימד חסידות והוביל את עריכת "ספר הערכים — חב"ד". באגרות בולטת דרכו להבחין בין מושגים קרובים ולברר מה אומר המקור ומה נובע ממנו.¹

למניעת בלבול: ר' יואל כהן הוא החוזר החב"די; בעל "ויואל משה" הוא רבי יואל טייטלבוים מסאטמר. "רבינו שליט"א בדברי ר' יואל כהן באגרת ב' הוא הרבי מליובאוויטש, רבי מנחם מענדל שניאורסון. בתואר המצוטט מפי כותב סאטמרי יש לזהות את רבו של אותו כותב לפי ההקשר.

הרב וכטר: מן העולם הסאטמרי ללימוד חסידות חב"ד

הרב אברהם מנחם מענדל וכטר בא מן העולם הסאטמרי בניו יורק ונודע כתלמיד חכם וכראש ישיבה. מתוך לימוד חסידות עם ר' יואל כהן התקרב לחב"ד, ובהמשך עסק בהוראתה. המעבר עורר מתח קשה; בתשמ"ג הותקף הרב וכטר, והרבי מליובאוויטש מחה על הפגיעה בו. לימים עבר לארץ ישראל ועמד בראש כולל בנחלת הר חב"ד שבקריית מלאכי. סיפורו ממחיש את מקומן של השאלות בחיי אנשים וביחסים בין קהילות.²

בהעתקה נפרדת של אגרת ב' מופיעה כותרת הקושרת אותה לר' יואל כהן ולר' מענדל וכטר. פתח הדבר המודפס מתאר אגרת שנכתבה בשם אדם אחר

1. Chabad.org, תולדות ר' יואל כהן, 15 ביולי 2021; תיעוד חייו בתצלומים, 16 ביולי 2021. אפיון דרך הבירור באגרות הוא מסקנת העיון שלנו.

2. הלל זלצמן, "ר' מענדל וכטר ואב"י, זיכרונות משפחתיים; הערך הביוגרפי על הרב וכטר; דיווח על פרסום תיעוד תגובת הרבי בתשמ"ג. פרטי המוסד הישיבתי בניו יורק אינם זהים בכל המקורות.

ומשאיר את הנמען עלום. הקשר ההיסטורי מתועד, אך אין לקבוע שכל פרטי המסירה זהים או ששתי האגרות נכתבו לאותו נמען.³

מן האגרות אל הספרים והשיעורים

אגרת א' מזכירה את תשמ"ג ואת מלחמת לבנון, ומשיבה למקשה שביקש להגן על שיטת "ויואל משה". אגרת ב' מרחיבה בביאור דרכה של חב"ד, לרבות קירוב יהודים ושלש השבועות. אחרי שנות העתקה הופיעו מהדורות הדפוס בתשע"ב-תשע"ד, עם הערות ותוספות. שתי האגרות הן לב החיבור; הספר כולל גם שכבות עריכה שאינן דברי ר' יואל כהן.⁴

בתיק הביקורת נאספו "תשובה ברורה בענין גלות וגאולה ושלש שבועות" של ר' אפרים צבי (הערש) שמילאוויטש, החיבור שנשמר בשם "תשובה ביסודי האמונה", ו"מענה צמד שדה" של ר' יצחק סאבראנסקי. לצדם נידונו סיכומי ששת שיעוריו של ר' ירמיה קאהן — אחד המבקרים, שאינו ר' יואל כהן. חלק מן הטקסטים חופפים; מספר הקבצים אינו מספר הטענות העצמאיות.⁵

מה התברר מתוך העבודה?

את לב הדיון שומעים באגרת עצמה: לאחר הצגת המחלוקת על גבול השבועה שלא למרוד באומות, כותב ר' יואל כהן "ומי אני שאכניס ראשי בין שני הרים הגדולים", ומגדיר את הוויכוח הזה כ"שני שיטות בהלכה" (אגרת ב', עמ' קיד). הבירור שואל מה מבסס את ההבחנה הזאת ומהם גבולותיה.

ההבחנה המרכזית עומדת בבדיקה: מחלוקת בגדר הלכתי אינה מבחן אוטומטי של אמונה. אגרת ב' מקבלת את השבועות ואינה מבטלת אותן. בכמה מן הראיות והיישומים של האגרות נמצאו גם ביקורות בעלות משקל. הצגת החוזק והחולשה בכל טענה היא פרי הבירור: לכל מקור לשונו, לכל טענה בעליה ולכל מסקנה גבולה.

מפת קריאה: לתמונה מהירה — תמצית הבירור ומפת ההכרעות; ללימוד הטיעון — פרקים 2-5, 15 ו-21; לבדיקת הראיות — פרק 20, הנספח ומרשם המקורות. סימניות ה-PDF מאפשרות מעבר לכל פרקי החוברת.

3. מענה חכם, פתח דבר, עמ' ג; ההעתקה הנפרדת "מכתב לוועכטער" שמורה עם מקורות המחקר. הכותרת נמצאת בתוך העותק; אין לפנינו אוטוגרף — כתב ידו המקורי של המחבר.

4. מענה חכם, עמ' מו: תשמ"ג בגוף האגרת; עמ' ב: שנות המהדורות; אתר החדשות COL, פרסום הספר בכ"ו סיוון תשע"ג. תאריך פנימי אינו מאמת כל תוספת בדפוס.

5. כותרות המקורות: תשובה ברורה, חלק א, עמ' 1; מענה צמד שדה, עמ' 1. שם "צמד" ושם המחבר "אפרים צבי" נבדקו בדפים עצמם. היקף התיק ומגבלות האודיו מפורטים במהדורת המחקר.

חוברת זו פורשת את הבירור שבתיק המחקר ואת תיעוד ההכרעות. להבנת העיקר ברצף קצר ראו את החוברת לקורא; שתי המהדורות ותרגומיהן זמינים בתיקית ארבע החוברות.

מפת החומרים שנכנסו לבירור

היקף המפעל ניכר בצירוף החומרים: ספר "מענה חכם" במהדורתו השלישית מונה 172 עמודי PDF; ארבעת קובצי הביקורת הכתובים שנשמרו מונים יחד 185 עמודי PDF, וביניהם חפיפה. לצדם שישה קובצי שמע וסיכום עבודה מאוחד, מכתבים, מראי מקום וספרי היסוד. מתוך אלה נשמרו תיק מחקר, יומן בן עשרים שלבים ומסמך הכרעות שהתפתח מ־22 מקרי דיון למפת 28 מסקנות במהדורה המאוחרת. מניין העמודים מתאר את החומר שנאסף; ההפניות ומצבי הבדיקה מראים מה שימש בכל הכרעה.

תחנה	משמעותה לבירור
תשמ"ג	השנה הנזכרת בגוף אגרת א'; הרקע כולל את מלחמת לבנון ואת המתח בין סאטמר לחב"ד.
תשס"ט	תאריך המופיע בתשובת ר' אפרים צבי שמילאוויטש; עדות לכך שהביקורת הכתובה קדמה לדפוסים המאוחרים.
תשע"ב-תשע"ד	שלוש מהדורות הדפוס של "מענה חכם", עם תיקונים, הגהות ותוספות שיש להבחין ביניהן לבין האגרות.
תשפ"ה	מאמר באתר המבקר עוסק במפורש בטענת "מענה חכם" על המדינה והגלות ומפנה לשיעורים; הפולמוס מוסיף להתנהל.
תשפ"ו-תשפ"ז	תיק המחקר המאוחר, בירור המסקנות והכנת ארבע מהדורות נגישות ומקבילות בשתי שפות.

בהכנת המהדורה השנייה נבדקו מחדש, לצורך הרקע ההיסטורי, פתחי הדבר, תאריך פנימי באגרת א', כותרות ודפים נבחרים בחיבורי הביקורת, ההעתקה הנפרדת הקשורה לרב וכטר ומקורות ביוגרפיים. סיכום ששת השיעורים מציין שהוא נשען על תמלול אוטומטי העלול לשבש שמות וציטוטים; אין לצטט ממנו כאילו היה תמליל מדויק. הכנת המהדורה השנייה ועדכון המהדורה הנוכחית לא כללו האזנה מחודשת לכל ההקלטות.

בבדיקת הרקע נמצא שבמאגר הציבורי המקושר מאתר המבקר מופיעים שבעה קובצי "MaanehChochom" ממוספרים. בתיק המחקר שלנו נשמרו שישה. הקובץ השביעי טרם הושוה, ולכן לא נקבע אם הוא מוסיף חומר, חופף או

ממשיך בנושא אחר. זהו יעד השלמה מוגדר; תיאור החומרים כאן אינו טענה שמוצתה כל ביקורת שנכתבה או הושמעה.⁶

עשר הבחנות המלוות את הלימוד

1. אגרת ב' מציגה בשם הרבי מליובאוויטש, שר' יואל כהן אוחז בשיטתו, את תוקף השבועות גם בשאלת הקמת המדינה.
2. איסור שבועה, גזירת גלות וכפירה אינם מושגים זהים.
3. קטגוריות שונות יכולות להיות קשורות; אין צורך לנתקן לחלוטין.
4. מחלוקת בגדר שבועה אינה מבחן אוטומטי של מינות.
5. האבני נזר ו"יואל משה" חלוקים באמת בדין עלייה ברשות.
6. אפשרות הצלחה אינה היתר; גם דברי ר' צדוק אינם פסק מלחמה.
7. הגנה על יהודים, מרידה ותפיסת מלוכה מחייבות דיונים נפרדים.
8. אגרות הרבי מבחינות בין הצבעה לבין אחריות קואליציונית.
9. פירוש מחמיר של מקור אינו בהכרח לשונו המפורשת של המקור.
10. קדמות טיעון, ייחוס מחבר ונאמנות הנוסח הם שלושה בירורים שונים.

המשפט שממנו מתחילים

הענין דג' שבועות הוא ענין של הלכה (ודלא כב' ענינים הראשונים שהם ענין של אמונה).

[...]

זה שאלה בהלכה (בהלכות שבועה, ולא בהלכות גאולה), וכמו שיש כמה וכמה דיעות בהלכות שבועה בענינים שונים, כן הוא גם בנוגע לענין זה.

שני קטעים מאגרת ב', במדור "איסור ג' שבועות"; ביניהם הושמטה הצגת דוגמאות לשיטות חולקות. אין זה ציטוט רציף. העמוד השלם קיג נפתח ונקרא מחדש בהכנת המהדורה הראשונה של חוברות אלה.⁷

"שני הענינים הראשונים" הם הלאומיות המנתקת את זהות ישראל מן התורה, והגאולה בכוח עצמנו ולא על ידי משיח, כפי שהוגדרו באגרת. המשך העמוד מציג בשם הרבי מליובאוויטש את האיסור "גם עכשיו (בנוגע להקמת המדינה)", ומבחין בינו לבין חובת הגנה על יהודים. ר' יואל כהן מכיר בכך שבעל "יואל משה" חולק גם על היישום הזה. לפיכך אין להפוך את ההבחנה המושגית להסכמה מעשית של כל הצדדים.

6. I Will Await Him, מאמר ביקורת מ'6 ביוני 2025 וקישוריו. רשימת הקבצים הציבורית נבדקה; תוכן קובץ 7 לא נבדק. מפת הבדיקה שמורה בחבילת המקורות.

7. מענה חכם, מהדורה שלישית, אגרת ב', עמ' קיג, עמוד 113 PDF; ההמשך בעמ' קיד.

יש כאן שני צירים: מה נקרא במקור, וכמה חזקה המסקנה הנלמדת ממנו. בפרקי הבירור נשמר תיעוד הבדיקה מן המחקר המאוחר שבארכיון; ביטויים כגון "נפתח" ו"נבדק" מתארים אותו, ואינם טענה שכל המקורות נפתחו מחדש בהפקה זו. בדיקות הכנת הסדרה ובדיקות שנוספו בעקבות הביקורת מסומנות בנפרד ברשימת המקורות. לשון מקור מאומתת אינה הופכת כל פירוש שלה להוכחה.

תמצית הבירור

החוברת בוחנת את הוויכוח סביב "מענה חכם" המיוחס לר' יואל כהן מול "יואל משה" והביקורת הסאטמרית, בתחום המצומצם של שלש השבועות, ציונות, גלות וגאולה, ריבונות, בחירות והאחריות הציבורית הנלווית להן. היא איננה סקירה של כל שיטות ישראל בסוגיית שלש השבועות, ואינה ביקורת עצמאית על כל "על הגאולה ועל התמורה"; ספר זה נבדק כאן רק במקום שבו הוא נוגע ישירות לטענות הנדונות.

הממצא הראשון והחשוב ביותר הוא שאגרת ב' מונעת קריאה מוטעית באגרת א'. ר' יואל כהן מגדיר את השבועות כ"ענין של הלכה" ואת המחלוקות בגדרן כ"שאלה בהלכה". הוא מציג בשם הרבי מליובאוויטש את השיטה שבה הוא אוחז: איסורי העלייה בחומה והמרידה באומות חלים "גם עכשיו (בנוגע להקמת המדינה)". לכן אין לייחס לו ביטול של השבועות. כאשר אגרת א' מנתחת את העדר חלות השבועה הטכנית "לשיטת יואל משה", היא מנתחת את שיטת בר הפלוגתא ואינה פוסקת את שיטתה האישית.

עם זאת, אין הצדקה לנתק לגמרי בין השבועות לבין הכפירה בתוך "יואל משה". השיטה הסאטמרית מחברת בין גזירת הגלות, גבולות פעולת האדם בענייני גאולה, והחומר האמוני של נטילת הגאולה בזרוע בשר. ההבחנה החזקה של ר' יואל כהן צריכה אפוא להיכתב באופן מדויק יותר: מן העובדה שפעולה מסוימת נכללת לדעת פלוני בגדר אחת השבועות, אין נובע שמי שחולק על הגדרת אותה שבועה חולק בעיקר אמונה או נעשה ממילא אפיקורס.

בכמה מן היישומים ר' יואל כהן מרחיב מעבר למה שהמקורות נושאים. הדבר בולט במיוחד ב"למיגדר מילתא", בחלק מן הדיון בריבונות, ובניסיונות לפרש לשונות מפורשות של "יואל משה" בדרך מצמצמת. מאידך, כמה מן הביקורות

נגדו מייחסות לו עמדה שאגרת ב' שוללת, או הופכות מקור חלקי להכרעה גורפת. המסקנה הסופית היא אפוא דו-צדדית: הגרעין המושגי עומד, אך כמה יישומים דורשים צמצום או דחייה.

ממצא כולל: הגרעין המרכזי של "מענה חכם" שורד לאחר תיקון משמעותי של ניסוחיו ויישומיו; הניסיון להסביר באמצעות "למיגדר מילתא" את כלל האיסורים החריפים הוא היישום החלש ביותר.

1. שיטת העבודה והיקף הבדיקה

מקורות עיקריים: "מענה חכם", אגרות א'-ב'; "ויואל משה"; חומרי הביקורת; המקורות הראשוניים המפורטים להלן. הבדיקה נעשתה טענה אחר טענה. בכל סוגיה הופרדו: טענת המבקר; מה שהוא מייחס לר' יואל כהן; לשון "מענה חכם"; לשון "ויואל משה"; המקורות החיצוניים; וההיסק שהמחקר מבקש להסיק. המבנה הזה נועד לבחון את החיבור, אך כדי למנוע אסימטריה נוספה לפני ההכרעות גם הצגה חיובית של מסגרת "ויואל משה" בפני עצמה.

סולם הראיות מבחין בין שני צירים נפרדים. ציר א' הוא מצב המקור: מקור ראשוני שנפתח; תמלול אמין ממקור רשמי; ציטוט דרך מתווך; או מקור שטרם נבדק ישירות. ציר ב' הוא עוצמת המסקנה הפרשנית: נקודה טקסטואלית מבוססת; מסקנה חזקה; סבירה; מאוזנת; פתוחה; או בלתי מכרעת. אימות טקסט אינו הופך פרשנות ל"ציבה", ופרשנות סבירה אינה משדרגת מקור שלא נפתח.

תיעוד הבדיקות בפרקי הבירור מקורו בנוסח המחקר המאוחר שבארכיון; בדיקות שנוספו בהכנת החוברות ובסבבי הביקורת מזוהות בנפרד במרשם המקורות. "טיוטת מחקר מוקדמת" אינה "מהדורה 1" של סדרת החוברות.

גם מקור רשמי אינו פוטר מבדיקת השאלה הנכונה. הדוגמה החשובה ביותר היא תיק הכנסת: נוסח חוק-יסוד: הכנסת אומת, אך הבדיקה הקודמת לא פתחה תחילה את סימן ק' של "ויואל משה". לאחר פתיחת הסימן התברר שהלשון עוסקת ב'אותו מנין של החברים'; לכן ממצא הקוורום שנכתב בטיוטת מחקר מוקדמת הוסר במחקר המאוחר, ואין במהדורה זו טענה שחוק-יסוד: הכנסת מפריך את "ויואל משה".

החוברת איננה מתיימרת למפות את כל הספרות על שלש שבועות. מקורות כגון שיטות ראשונים נוספות, "אם הבנים שמחה" ו"התקופה הגדולה" חשובים לדיון רחב, אך אינם תנאי להכרעה המצומצמת בשאלה מה טוען "מענה חכם" ומה נושאות הראיות שהובאו נגדו.

הכרעה: השיטה הסופית מפרידה בין אימות מקור לבין שיקול דעת פרשני, ומצמצמת את ההיקף למה שהחוברת באמת בודקת.

2. שחזור חיובי של מסגרת "ויואל משה" והיחס בינה לבין ר' יואל כהן

מקורות עיקריים: "ויואל משה", מאמר שלש שבועות, בעיקר סי' מ"ד, ע"ה, ע"ט-פ', פ"ג; "מענה חכם" אגרות א'-ב'.

במסגרת "ויואל משה" יש להבחין בשלושה רבדים הקשורים זה בזה. הראשון הוא מנגנון השבועה: בכמה מקומות הוא שולל חלות של שבועה טכנית רגילה על הדורות המאוחרים. השני הוא גזירת הגלות: השבועות משמשות חלק מן המסגרת הנורמטיבית המגדירה מה אסור לישראל לעשות קודם הגאולה. השלישי הוא המישור האמוני: פעולות הנתפסות כנטילת הגאולה והחירות בזרוע בשר עשויות להיחשב כפירה, גם כאשר עצם חלות השבועה הטכנית אינה מקור החומר הזה.

מכאן שתי מסקנות הפוכות. אין לומר שכל הפרה של אחת השבועות היא מעצם הגדרתה כפירה; אך גם אין לומר שהשבועות הן קישוט אגדי חסר תפקיד. אצל "ויואל משה" הן משתלבות בגזירת הגלות ובזיהוי פעולות בעלות משמעות גאולתית.

אגרת ב' מציגה שלושה טעמי התנגדות לציונות: לאומיות המגדירה את ישראל במנותק מן התורה; גאולה בכוח עצמנו ולא על ידי משיח; ואיסורי שלש השבועות. ר' יואל כהן מגדיר את שני הראשונים כענייני אמונה ואת השלישי כעניין של הלכה. בשם "רבינו שליט"א" — הרבי מליובאוויטש — הוא מציג את השיטה שבה הוא אוחז, לרבות הסייג "בנוגע להקמת המדינה". אגרת א', לעומת זאת, מנתחת לעיתים את שיטת "ויואל משה" מבפנים.

מכאן שלוש שאלות לקריאה: מהו גדר האיסור; האם המעשה הנדון נכלל בו; ואיזו משמעות אמונית מיוחסת לעמדה או למעשה, ומה הראיה לכך. זהו כלי לבירור הטיעון, ולא הליך לקביעת מעמדו של אדם. יש להבחין גם בין כינויי

הרבנים: "רבינו שליט"א" כאן הוא רבו של כותב האגרת; בכתבי מבקרי סאטמר "אדמו"ר שליט"א" עשוי לציין את רבם, לפי הכותב והתקופה.

הכרעה: אין כאן שתי מערכות מנותקות. השבועה, גזירת הגלות והכפירה הן קטגוריות שונות, אך בתוך "ויואל משה" הן קשורות זו לזו.

3 • עיקר אמונה, אמת תורנית וכפירה

מקורות עיקריים: שו"ת חתם סופר יו"ד סי' שנ"ו; "מענה חכם" אגרת א'; "ויואל משה".

החתם סופר מבחין במפורש בין 'עיקר' במובן של יסוד מבני שהדת עומדת עליו לבין אמת המחייבת מכוח התורה והנביאים. הוא כותב שאין הכרח להגדיר את הגאולה וביאת המשיח כעיקר במובן המבני, ובאותה נשימה קובע שהכופר בהן כופר באמונת התורה והנביאים. פתיחת התעתיק הזמין מתועדת במחקר המאוחר; הוא נקרא שוב בהכנת החוברות, במגבלות המצוינות במרשם המקורות.

ההבחנה מסייעת לחדד את הדיון. מכך ששלש השבועות אינן 'עיקר' אמונה עצמאית אין להסיק שהן חסרות תוקף; ומכך שמעשה מסוים עשוי להיות כפירה אין להסיק שכל מחלוקת הלכתית בשאלה אם המעשה נכלל באחת השבועות נעשית מחלוקת בעיקרי האמונה.

זהו הניסוח החזק ביותר של תרומת "מענה חכם": לא 'שבועה וכפירה לעולם נפרדות', אלא שלילת המעבר האוטומטי ממחלוקת בגדר שבועה אל תיוג החולק כמין.

לטענה יש כתובת מוגדרת: בפתח אגרת ב' (עמ' ק) ר' יואל כהן מספר ששמע מ"כמה אנשי סאטמאר" תיוג של חסידי חב"ד ככופרים כשציטטו פוסקים החולקים על שיטתם. זהו דיווחו על אנשים שלא נקבו בשמם; אין להפכו לפסק של האדמו"ר מסאטמר או לעמדת כל המבקרים. ב"ויואל משה" ע"ה ופ"ג יש לדון בנפרד בשימוש בטענת תלות השבועות כהיתר ובפעולות הנתפסות כביטול גזירת הגלות, לפי לשונו והקשרו של כל סימן.

הכרעה: ממצא חזק: החתם סופר נותן בסיס מושגי ברור להבחין בין "עיקר" לבין חיוב אמונה, בלי לבטל לא את האמונה ולא את ההלכה.

4 • האם השבועות עצמן מגדירות מעשה גאולה?

מקורות עיקריים: "מענה חכם" אגרת א' סעיפים ח-ט; "ויואל משה" סי' מ"ד, ע"ט, פ"ג; חומרי הביקורת.

הביקורת צודקת בנקודה אחת: בתוך "ויואל משה" השבועות אינן רק תוספת עונש חיצונית. הן קשורות למסגרת של גזירת הגלות ומסייעות להגדיר פעולות בענייני חירות וגאולה.

אבל מכאן אין כלל אוניברסלי שלפיו כל דבר הנכנס לאחת השבועות הוא אוטומטית כפירה. דחיקת הקץ בתפילה היא דוגמה מועילה: אפשר לדבר על אופן רוחני אסור של דחיקה בלי להפוך תפילה כשלעצמה לנטילת גאולה אנושית.

לפיכך ר' יואל כהן הפריד לעיתים את המערכות יותר מדי, ואילו חלק מן המבקרים איחדו אותן יותר מדי. הנוסח המדויק הוא קשר ללא זהות.

הכרעה: השבועות מסייעות להגדיר את גבולות גזירת הגלות; הן אינן מבחן אוטומטי של מינות לכל פרט ופרט.

5 • אבני נזר, עלייה ברשות והמחלוקת האמיתית

מקורות עיקריים: שו"ת אבני נזר יו"ד סי' תנ"ד אות נ"ו ותנ"ו אותיות א'-ב'; "ויואל משה" סי' ט"ז-י"ז, פ"ו; "מענה חכם".

האבני נזר רואה רשות כללית של האומות כנתון היכול להוציא עלייה מגדר 'בחומה'. הוא מוסיף אפשרות של פקידה, ומדגיש בתשובה נוספת: "אפשר יחשב פקודה" (תנ"ו) — אפשרות ולא ודאות. היתר הרשות עומד אצלו גם בלי לקבוע שזו פקידה. "ויואל משה" חולק: גם עלייה ציבורית מאורגנת ברשות עשויה להיות "בחומה", ורשות האומות אינה מסלקת כשלעצמה את איסור דחיקת הקץ.

יש קרבה מושגית בכך ששתי השיטות אינן מתארות שבועת נדרים פשוטה החלה בפה על כל דור, אך הפער המעשי אמיתי. לכן אין להשתמש באבני נזר כדי לומר ששיטת "ויואל משה" בלתי אפשרית, ואין להשתמש ב"ויואל משה" כדי להפוך את עצם המחלוקת עם האבני נזר לכפירה.

הטענה "לפי זה האבני נזר כופר" היא מהלך של ר' יואל כהן באגרת א', סעיף י" (עמ' לא; והשוו סעיף י"א, עמ' לו), ולא אמירה של בעל "ויואל משה" על האבני נזר. כוחה של הטענה מוגבל: מחלוקת בזיהוי הפקידה או בגדר האיסור אינה כשלעצמה הכחשת אמת אמונית.

הכרעה: מחלוקת אמיתית; ההוכחה של ר' יואל כהן נגד הפיכת פרטי ההגדרה לעיקר אמונה חזקה יותר מן הניסיון להראות ש"יואל משה" עצמו מסכים לאבני נזר.

6 • דחיקת הקץ, ריבוי תפילה ו"אבקת רוכל"

מקורות עיקריים: רש"י כתובות ק"א ע"א; "יואל משה"; ר' הלל ליכטנשטיין מקולומיא, "אבקת רוכל" ח"ב כלל ט' - בציטוט משני בלבד בשלב זה.

רש"י מאפשר לקרוא 'דחיקת הקץ' — ניסיון להקדים את זמן הגאולה — גם ביחס לריבוי תחנונים. הדבר מוכיח שהמונח 'שבועה' רחב יותר מן הקטגוריה של כפירה פוליטית, אך אינו מוכיח שהשבועה בטלה לדורות.

הזיהוי הביבליוגרפי של "אבקת רוכל" כר' הלל ליכטנשטיין מקולומיא מוכר ומתועד. עם זאת, צילום כלל ט' עצמו לא נפתח בבדיקות המתועדות כאן; הלשון המיוחסת לו על שינוי הזמן וריבוי תפילה מובאת כאן רק כמסורת ציטוט משנית, ואינה נושאת לבדה שום הכרעה.

זהו "אבקת רוכל" לר' הלל ליכטנשטיין, ולא השו"ת בעל אותו שם לר' יוסף קארו.

גם הטענה שיוחסה לאותו מקום כאילו נאמר בו במפורש שאין מכאן היתר למרוד בממשלה לא אומתה במקור הראשוני. לכן היא נשארת פתוחה ואינה משמשת ראיה.

הכרעה: תיק התפילה מחזק את ההבחנה בין שבועה לכפירה; "אבקת רוכל" אינו משמש במהדורה זו כעד נוסח ראשוני.

7 • האם השבועות תלויות זו בזו?

מקורות עיקריים: "יואל משה" סי' ע"ה; זרע שמשון על אסתר; המקורות שנדונו בשיעורי הביקורת.

"יואל משה" דוחה בחריפות את הטענה שהפרת שבועת האומות מתירה לישראל לעבור על שבועותיהם. אולם זרע שמשון מציג בדרוש לפורים דמיון לשני צדדים שנשבעו זה לזה, באופן המעלה אפשרות של תלות בנסיבות מסוימות.

המקור חשוב נגד הטענה ההיסטורית הגורפת ש'שום אחרון לא העלה מעולם קשר כזה'. הוא אינו יוצר כלל הלכתי לביטול השבועות, ובוודאי אינו מוכיח היתר ללקיחת מלכות או גאולה.

הכרעה: ניצחון נקודתי נגד רטוריקה גורפת; לא הוכחה לביטול השבועות לאחר הפרת האומות.

8 • עלייה בחומה: רוב ישראל, כנופיא גדולה ורשות

מקורות עיקריים: "ויואל משה" ס"ט ט"ז-י"ז, פ'; "מענה חכם" אגרת א'.

ר' יואל כהן מבקש ללמוד מסימן פ' שכנופיא גדולה — קבוצה גדולה ומאורגנת — יכולה להיכלל בלשון השבועה בלי להיות מעשה גאולה. אך שם "ויואל משה" מציע אפשרות בדעת הרמב"ם כדי להסביר את ההשמטה; אין הכרח שזו הגדרתו האישית.

בסימנים ט"ז-י"ז "ויואל משה" עצמו מרחיב את 'בחומה' לעלייה מרובה ומאורגנת. לכן אין כאן סתירה פנימית מכרעת.

הכרעה: כאן הביקורת על ר' יואל כהן חזקה: הצעה בדעת הרמב"ם אינה מספיקה כראיה לשיטת "ויואל משה" עצמו.

9 • מרידה באומות, הגנה עצמית וגיטין נ"ו-נ"ז

מקורות עיקריים: מענה חכם אגרת א'; רבינו בחיי ורמב"ן וישלח; "על הגאולה ועל התמורה" הקדמה וס"ט מ"ז; גיטין נ"ו-נ"ז; אגרת ב'.

אין בסיס לנוסחה שלפיה כל התנגדות מזוינת לשלטון גוי בגלות היא מעצמה כפירה. יש להבחין בין מרידה לאומית-מדינית, הגנה מפני סכנת נפשות, הערכת סיכויי הצלה, התגרות וסיכון אחרים.

באגרת ב' מציג ר' יואל כהן בשם הרבי מליובאוויטש הבחנה בין הקמת המדינה, שעליה נאמר שהאיסורים חלים "גם עכשיו", לבין חובת הגנה על היהודים לאחר שהמציאות קיימת. האגרת מכירה בכך שבעל "ויואל משה" חולק גם על היישום הזה ומכנה זאת "שני שיטות בהלכה" (עמ' קיד). אין מכאן הכשר אוטומטי לכל החלטה צבאית, אלא התנגדות לזיהוי אוטומטי של הגנה עם נטילת הגאולה.

סוגיות גיטין נ"ו-נ"ז אינן פסק המתיר מרד, ואין לבנות משתיקת האגדה 'נטייה' לאחד הצדדים. לכל היותר הן מקשות על נוסחה מוחלטת שבה עצם הצורה המזוינת מספיקה לבדה להגדרת עבירת השבועה. לכן דירוגן במהדורה זו הוא בלתי מכריע.

הכרעה: אין היתר כללי למרד ואין ראיה הלכתית משתיקת גיטין; יש קושי אמיתי רק על נוסחה גורפת המזהה כל התנגדות מזוינת עם כפירה.

10 • אנשי פורטוגל: מלוכה, הגנה וגבולות ההיסק

מקורות עיקריים: ר' אברהם גלאנטי, "זכות אבות" על אבות א, ז, כפי שמובא ב"וואל משה"; "וואל משה"; "מענה חכם".

המקור מתאר תוכנית הכוללת מלחמה ותפיסת המלוכה, ושאלה שנענתה בלשון השבועות. עצם העובדה שאנשים כשרים העלו את האפשרות יוצרת קושי מסוים על תיאור עצם האפשרות שנשקלה כמינות מובהקת, אך אינה מוכיחה שהמעשה היה מותר.

השערת ר' יואל כהן שמדובר בהכרח ב'מלוכה כפופה' אינה נתמכת בלשון המקור. מנגד, גם אין להפוך את הסיפור להוכחה שכל הגנה עצמית אסורה; תפיסת המלוכה היא רכיב נפרד ומהותי בו.

החיפוש ההיסטורי סביב טבח ליסבון 1506 שנכלל בטיטת מחקר מוקדמת הוסר במחקר המאוחר. לא הוכח שזהו האירוע, הזמן או המקום שעליהם נסב הסיפור, ולכן העדר אישור היסטורי תחת עוגן זה אינו ראיה.

הכרעה: להשאיר את הדיון הטקסטואלי; למחוק את העיגון ההיסטורי שלא הוכח. 'מלוכה כפופה' נשארת השערה דחוקה.

11 • ר' צדוק, הצלחה והיתר

מקורות עיקריים: צדקת הצדיק אות מ"ו; "מענה חכם"; "וואל משה" סי' פ"ג.

ר' צדוק מתאר בדרוש על המעפילים התקרבות של כנסת ישראל מעצמה, ומייחס את הזמן המתאים ל"זמננו זה שהוא עקבי משיחא". זהו דרוש על זמן והתעוררות, ולא תשובה הלכתית מן הסוג שנדון בפרק האבני נזר. תשובה סתמית של 'הצלחה אינה היתר' אינה פוגעת בדיוק בטענת ר' יואל כהן: המקור

מקשה על ניסוח שלפיו פעולה מלמטה נמצאת מחוץ לעצם אפשרות ההצלחה עד ביאת משיח.

אבל ר' צדוק אינו פוסק שם הלכות כיבוש הארץ ואינו אומר שכל הצלחה פוליטית היא היתר. אפשר לקרוא את דבריו כתיאור של פקידה ותהליך רוחני מלמטה, בלי להסיק מהם היתר כולל.

"ויואל משה" יכול להשיב שהכפירה אינה תלויה באפשרות הפיזית להצליח: הבעיה היא נטילת תחום הגאולה בזרוע בשר. לכן המחלוקת האמיתית היא על משמעות הפעולה, לא על המשוואה הפשוטה 'אפשר = מותר'.

הכרעה: קושיה טובה על ניסוח מוחלט, לא הפרכה של שיטת "ויואל משה".

12 • המדינה, ריבונות ו"חירות משעבוד מלכויות"

מקורות עיקריים: "מענה חכם" אגרת א'; "ויואל משה" סי' מ"ד, פ"ג.

באגרת א' מבקש ר' יואל כהן להבחין בין מלוכה התלויה באחרים לבין החירות הנבואית. הטענה שתלות במעצמות שוללת כשלעצמה ריבונות מדינית חלשה: ריבונות אינה מחייבת עצמאות מוחלטת מכל סיוע, ברית או לחץ חיצוני.

אבל "ויואל משה" עצמו אינו זקוק לטענה הזאת. הוא אומר שהממשלה הקיימת אינה הגאולה והחירות הנבואית, ובאותה שעה אוסר 'עשיית צעדים' נגד גזירת הגלות. מדינה יכולה אפוא להיות ריבונית במובן המדיני ועדיין לא להיות הגאולה.

נקודת המחלוקת היא מתי פעולה ציבורית מקבלת משמעות של נטילת סמכות הגאולה, ולא האם היא עוברת מבחן טכני של ריבונות בינלאומית.

הכרעה: ביקורת הריבונות נגד ר' יואל כהן נכונה; היא אינה מכריעה את השאלה התיאולוגית של גזירת הגלות.

13 • הבחירות לכנסת: לפני עור, אחריות ציבורית ושיטת

חב"ד

מקורות עיקריים: "ויואל משה" סי' ק', קמ"א וסיום מאמר שלש שבועות לאחר קפ"ה, עמ' רעא; אגרות קודש אדמו"ר מליובאוויטש חי"א, אגרות ג'תקנט וג'תרעז; עבודה זרה ו, ב; שבת ג, א; קידושין מב, ב.

"ויואל משה" אינו בונה את איסור הבחירות מטעם אחד בלבד. הוא דן בהודאה במערכת המדינה, ב'לפני עור', בשליחות/באי כוחם ובשותפות באחריות לחקיקה. לכן קושיות מן השימוש במטבע, מסים, מים או חשמל אינן משיבות לבדן לטיעון הסיבתי המיוחד של ההצבעה.

שתי אגרות הרבי משנת תשט"ו נבדקו בתעתיק המקוון של קה"ת במחקר המאוחר, בהכנת החוברות ובסבב הביקורת. באגרת ג'תקנט (אגרות קודש, חלק יא) נאמר שהריי"צ ציווה והשתדל שישתתפו בבחירות לכנסת הראשונה; הרבי מסיק שלא רק שהדבר מותר אלא שיש בו חיוב. כבר שם הוא אוסר כניסה לקואליציה. אגרת ג'תרעז (חלק יא; גם בלקוטי שיחות חכ"ד עמ' 399) מחדדת את ההבחנה: הצבעה אינה מטילה אחריות לכל החוקים, ואילו שותפות קואליציונית יוצרת אחריות למעשי הממשלה. אלה עמדות האגרות בהקשרן, לא פסק מעשי מטעם החוברת.

מודל זה אינו 'מוכיח' שכל נימוקי "ויואל משה" שגויים, אך הוא מספק תשובה חב"דית ראשונית ומפורשת לטענת האחריות הכוללת: האחריות תלויה באופן ההשתתפות ובקשר הסיבתי, לא בעצם כל שימוש במנגנון הבחירות.

סימן ק' של "ויואל משה" נפתח במחקר המאוחר ונקרא שוב בהכנת החוברות. לשונו קושרת את אחריות חברי הכנסת ל'אותו מנין של החברים' הנדרש לפי החוק. בטיוטת מחקר מוקדמת נטען שסעיף 24 לחוק-יסוד: הכנסת מפריך זאת משום שאין קוורום רגיל לחקיקה. ההיסק הזה הוסר: הלשון יכולה לעסוק במבנה מספר החברים ולא בקוורום ישיבה, ולכן אין כאן הפרכה משפטית מוכחת.

הכרעה: אגרת א' אינה עונה לכל נימוקי "ויואל משה"; אגרות הרבי נותנות מודל חלופי מפורש. 'הפרכת הקוורום' הקודמת בוטלה ואינה חלק מן הממצא הסופי.

14 • המהר"ל: מה כתוב בטקסט ומה מוסיף "ויואל משה"

מקורות עיקריים: מהר"ל, נצח ישראל פרק כ"ד; "ויואל משה"; מהדורת מכון ירושלים בעריכת ר' יהושע דוד הרטמן.

במסורת הטקסט הנגישה שנבדקה במחקר המאוחר של נצח ישראל פרק כ"ד לא נמצאה לשון מפורשת 'כל שבועה משבועות הללו'. "ויואל משה" הוא שמנסח את ההרחבה ומחיל את דברי המהר"ל על כל אחת מן השבועות. המסקנה הנכונה היא שמדובר בפרשנות של "ויואל משה", לא בציטוט מילולי של המהר"ל.

הבדיקה הקודמת הציגה Daat, ויקיטקסט ואוצר הספרים כאילו היו כמה עדי נוסח עצמאיים. זה ניסוח מטעה: אלה אינם כתבי יד או דפוסים קדומים בלתי תלויים. במהדורה זו אין מונים אותם כ'עדים' נפרדים.

לצורך ביקורת נוסח רצינית זוהתה מהדורת מכון ירושלים בעריכת ר' יהושע דוד הרטמן, המצהירה שהיא יוצאת על פי הדפוס הראשון עם שינויי נוסחאות. עם זאת, פירוט שינויי הנוסח בפרק כ"ד לא נפתח כאן ישירות. לכן הממצא הטקסטואלי חזק ברמת הנוסחים הנגישים, אך אינו מוצג כהכרעה פילולוגית סופית על כל תולדות הנוסח.

הכרעה: חזק: 'כל שבועה' היא הרחבה פרשנית של "ויואל משה" בנוסחים הנגישים, לא ציטוט מפורש. אין עוד דיבור על 'שלושה עדים' עצמאיים.

15 • "למיגדר מילתא"

מקורות עיקריים: "מענה חכם" אגרת א'; "ויואל משה" סי' ע"ה, ע"ט, פ"ג, קי"ח, קמ"א וסיום המאמר לאחר קפ"ה (עמ' רעא); תשובות ביקורת מוקדמות.

באגרת א' יש שלושה שימושים בטענת 'למיגדר מילתא' — גדר להרחקה מן העבירה. הראשון נוגע לכינויי הכפירה כלפי המשתמשים בתלות השבועות להיתר מעשי (סעיף י"ב, עמ' לח-מ); כאן ההבחנה בין פירוש מופשט לבין שימוש מעשי סבירה יחסית. השני מצמצם את סיווג עליית רוב ישראל, כיבוש ומלוכה ככפירה (סעיף י"א, עמ' לו); הוא קשה מול לשונות ע"ט ופ"ג. השלישי מציע שאיסור הבחירות כולו הוא גדר (סעיף כ"ג, עמ' סה-סו); הוא קשה מול קמ"א וסיום המאמר. אין לכל שלוש הטענות אותו משקל.

הביטויים 'ברור להלכה', 'יהרג ואל יעבור', 'עשיית צעדים' ו'עצם הרעיון' דורשים קריאה לפי הקשרם. בפרט, "ברור להלכה בלי שום ספק ופקפוק"

נמצא בסיום מאמר של שבועות, לאחר סימן קפ"ה, עמ' רעא. אין די בהקשר הפולמוסי כדי להפוך לשונות דין כאלה לגדר חינוכי בלבד; נדרשת ראייה פנימית חזקה שלא נמצאה.

סימן קי"ח אינו סתירה ישירה לטענת הגדר: שם בעל "ויואל משה" דן בהתרת איסור לצורך תיקון, ואילו ר' יואל כהן מציע שבמקומות אחרים נוספה הרחקה. אלו שתי פעולות שונות. עם זאת, הדיון מראה שהמחבר מתייחס לשאלות אלו כדין ממשי, ולא די בקושיה על הפסק כדי לקבוע שהתכוון רק להרתעה.

גם העובדה שתשובה סאטמרית משנת 2009 כבר תוקפת את טענת 'למיגדר מילתא' מוכיחה שליבת הטיעון היתה במחזור לפני מהדורות הדפוס המאוחרות. היא אינה מוכיחה מי חיבר את הטיעון.

הכרעה: ביישום הכולל הזה — הסברת כלל האיסורים החריפים כגדר — "למיגדר מילתא" הוא היישום החלש ביותר באגרת א'. קדמות הטיעון הוכחה; ייחוס המחבר אינו נלמד מעצם תפוצתו.

16 • ייחוס האגרות, מהדורות ושכבות העריכה

מקורות עיקריים: פתחי הדבר של המהדורה השלישית; הקובץ העצמאי של המכתב לר' מענדל וכטר; פרסומים מוקדמים.

בייחוס יש להפריד שלוש דרגות. הדרגה החזקה ביותר היא אגרת ב': היא קיימת גם בקובץ עצמאי המיוחס לר' יואל כהן ומופנה לר' מענדל וכטר, ותוכנה תואם את נוסח הספר. זהו העד העצמאי המשמעותי ביותר לייחוס.

ליבת אגרת א' היתה במחזור לפני המהדורות המודפסות המאוחרות, כפי שעולה מפרסומים ותגובות מוקדמות. עובדה זו מוכיחה קדמות ותפוצה; היא אינה לבדה הוכחת מחבר. קטלוגים וערכי ויקי יכולים לשמש חיזוק ביבליוגרפי בלבד, לא עמוד התווך של הייחוס.

הדרגה החלשה יותר היא נאמנות כל מילה, מעבר והערה במהדורה השלישית. העורכים עצמם מתארים 'העתקה בתר העתקה', דפים חסרים, טשטושים, מחיקות ושחזור. לכן ייחוס ליבת האגרות יכול להיות חזק גם כאשר ודאות הנוסח של כל פרט במהדורה המאוחרת נמוכה יותר.

הכרעה: ייחוס אגרת ב' חזק במיוחד; קדמות אגרת א' חזקה; שלמות כל פרט במהדורה השלישית פחות ודאית. תפוצה אינה הוכחת מחבר.

17 • "מענה צמד שדה": ביקורת על ר' יואל כהן או על העורכים?

מקורות עיקריים: "מענה צמד שדה" לר' יצחק סאבראנסקי; "מענה חכם" מהדורה שלישית, פתח דבר ונספחים.

חלק ניכר מן הביקורת מופנה להצגת מסמכים ולכותרות שנוספו במהדורה השלישית, ולא בהכרח לטיעון המקורי של ר' יואל כהן. הדוגמה של מכתב ר' איציקל מפשעווארסק מראה שיש מקום לדייק יותר בכיתוב העריכתו, בלי להפוך את גוף האגרת לשקר.

לכן כל טענה מן הספר הזה חייבת להיבדק תחילה מול השכבה שהיא תוקפת: גוף האגרת, הגהת מעתיק, פתח דבר או נספח מאוחר.

הכרעה: ביקורת עריכתית מוצדקת בחלקה; אין להשליך אותה אוטומטית על גוף אגרת ר' יואל כהן.

18 • המאזן הכולל

מקורות עיקריים: מכלול המקורות שנבדקו בפרקים הקודמים.

הגרעין העומד של "מענה חכם" איננו הטענה הפשוטה 'שבועה אינה כפירה', שכן גם "ויואל משה" אינו מוכרח לגזור את הכפירה מעצם עבירת השבועה. הגרעין המדויק יותר הוא שהמערכת מכילה קטגוריות שונות - שבועה, גזירת גלות, מעשה גאולה וכפירה - ושמחלוקת הלכתית בגדר אחת השבועות אינה הופכת מעצמה את החולק לכופר.

הביקורת הסאטמרית חזקה במקום שבו היא מחזירה את הדיון ללשונות המפורשות של "ויואל משה" ומונעת צמצום מלאכותי שלהן. היא חלשה במקום שבו היא מתעלמת מאגרת ב', מייחסת לר' יואל כהן ביטול השבועות, או הופכת מקור חלקי לנוסחה אוניברסלית.

ר' יואל כהן חזק בהבחנות ובחשיפת קפיצות לוגיות; הוא חלש יותר כאשר הוא מבקש להוכיח שבעל "ויואל משה" לא התכוון לפשט החרף של דבריו. הדרך המחקרית הנכונה אינה להכריז מנצח אלא להחזיק את שתי התוצאות יחד.

הכרעה: פסק הדין הכולל נשאר מאוזן, אך הניסוח כעת מדויק יותר: חזק בהבחנות, חלש יותר בפרשנות מצמצמת של כוונת "ויואל משה".

19 • מפת ההכרעות הסופית

הטבלה מפרידה בין השאלה הטקסטואלית לבין עוצמת ההיסק. "נכון" כאן פירושו שהטענה נתמכת במקור שנבדק; "לא הוכח" פירושו שהחומר הקיים אינו מספיק, לא שהטענה הופרכה.

הטענה	הכרעה
ר' יואל כהן עצמו מבטל את שלש השבועות	לא. אגרת ב' מציגה בשם הרבי את תחולתן גם בשאלת הקמת המדינה. (פרק 2)
מחלוקת בגדר אחת השבועות הופכת את החולק ממילא לאפיקורס	לא. זהו בדיוק המעבר האוטומטי שאין לו בסיס. (פרק 3)
"שבועה" ו"כפירה" הן אותה קטגוריה	לא; הן שונות אך קשורות בתוך מסגרת גזירת הגלות. (פרק 2)
שלש השבועות הן עיקר אמונה עצמאי	לא הוכח; החתם סופר מדגים היטב את ההבדל בין "עיקר" לבין אמת המחייבת מכוח התורה. (פרק 3)
השבועות חסרות משמעות לדורות מפני שאין חלות שבועה טכנית רגילה	רחב מדי. (פרק 2)
השבועות מסייעות להגדיר מעשה גאולה	נכון, במיוחד בחלק מן הדיונים על עלייה בחומה וגזירת הגלות. (פרק 4)
אבני נזר ו"ויואל משה" מסכימים למעשה בעלייה ברשות	לא; יש מחלוקת ממשית. (פרק 5)
כנופיא גדולה מוכיחה סתירה פנימית מכרעת ב"ויואל משה"	לא; הראיה מסימן פ' אינה מכרעת. (פרק 8)
ריבוי תפילה רגילה הוא כפירה	לא. (פרק 6)
"אבקת רוכל" אומת ישירות בכלל ט'	לא; הזיהוי הביבליוגרפי קיים, אך הנוסח הספציפי טרם נבדק בצילום. (פרק 6)
הפרת שבועת האומות מבטלת בהכרח את שבועות ישראל	לא הוכח; זרע שמשון רק מונע טענה היסטורית גורפת. (פרק 7)
כל התנגדות מזוינת בגלות היא כפירה	לא. (פרק 9)

הטענה	הכרעה
גיטין נ"ו-נ"ז נוטה לצד ר' יואל כהן	לא; לכל היותר קושי על נוסחה גורפת, והראיה בלתי מכרעת. (פרק 9)
אנשי פורטוגל מוכיחים שכל הגנה עצמית אסורה	לא; הסיפור כולל גם תפיסת מלוכה. (פרק 10)
אנשי פורטוגל התכוונו בהכרח למלוכה כפופה	השערה דחוקה. (פרק 10)
ר' צדוק מפריך את "ויואל משה"	לא; הוא יוצר קושיה טובה על ניסוח מוחלט. (פרק 11)
מדינה תלויה במעצמות אינה ריבונית	טיעון חלש. (פרק 12)
המדינה הקיימת היא בהכרח הגאולה לפי עצם קיומה	לא; גם "ויואל משה" מבחין בין ממשלה קיימת לבין הגאולה הנבואית. (פרק 12)
אגרת א' עונה לכל טעמי איסור הבחירות של "ויואל משה"	לא. (פרק 13)
אגרות הרבי מבחינות בין הצבעה לבין אחריות קואליציונית	כן; נבדק בתעתיק קה"ת במחקר המאוחר ובבדיקות המתועדות במרשם. (פרק 13)
חוק-יסוד: הכנסת מפריך את סימן ק' של "ויואל משה"	לא הוכח; ממצא הקוורום הקודם הוסר. (פרק 13)
המהר"ל כותב במפורש "כל שבועה משבועות הללו"	לא בנוסח הנגיש; זו הרחבה פרשנית של "ויואל משה". (פרק 14)
שלושה אתרים מודרניים הם שלושה עדי נוסח עצמאיים למהר"ל	לא. (פרק 14)
"למיגדר מילתא" מסביר בפשטות את כל האיסורים החריפים	לא; זה היישום החלש ביותר. (פרק 15)
תגובה מוקדמת לטיעון מוכיחה מי חיבר אותו	לא; היא מוכיחה קדמות ותפוצה. (פרק 16)
ייחוס אגרת ב' לר' יואל כהן	חזק במיוחד בזכות הקובץ העצמאי לר' מענדל וכטר. (פרק 16)
כל מילה במהדורה השלישית ודאית באותה דרגה	לא; שכבות העריכה מחייבות זהירות. (פרק 16)
"מענה צמד שדה" מפריך את גוף אגרת ר' יואל כהן	לא; חלק ניכר מביקורתו מופנה לשכבת העריכה. (פרק 17)

20 • סטטוס המקורות ובקרת הראיות

המקרא המלא נמצא בפרק 1: מצב המקור ועוצמת ההיסק הם צירים נפרדים. הטבלה להלן משמרת את תיעוד המחקר המאוחר; בדיקות ההפקה וסבבי הביקורת מפורטות בנפרד במרשם המקורות שבסוף החוברת.

מקור	תיעוד המחקר המאוחר
"מענה חכם" אגרת ב' והקובץ לר' מענדל וכטר	מקור ראשוני/עד עצמאי - חזק במיוחד.
"מענה חכם" אגרת א', מהדורה שלישית	נבדקה; יש להבחין בין גוף האגרת להוספות עורכים והגהות מעתיק.
"ויואל משה", הסימנים המרכזיים	נבדקו בתמלול/סריקה זמינים; סימן ק' נפתח מחדש והטענה המשפטית הקודמת הוסרה.
שו"ת חתם סופר יו"ד שני	נבדק ישירות בתמלול מלא זמין.
אגרות קודש ג'תקנט וג'תרעז	נבדקו בתמלול הרשמי של קה"ת; שתיהן בחלק יא. ג'תרעז נדפסה גם בלקו"ש חכ"ד עמ' 399; ג'תקנט נדפסה בחלקה בלקו"ש חכ"א עמ' 417.
מהר"ל, נצח ישראל פרק כ"ד	נבדק בנוסח נגיש; מהדורת הרטמן המבוססת על הדפוס הראשון זוהתה, אך פירוט שינויי הנוסח בפרק זה לא נפתח ישירות.
אבקת רוכל ח"ב כלל ט'	הספר והייחוס מזוהים; הנוסח הספציפי משמש רק דרך ציטוט משני עד לפתיחת המקור.
גיטין נ"ו-נ"ז	מקור ראשוני נבדק; ההיסק ממנו מדורג בלתי מכריע.
"על הגאולה ועל התמורה"	נבדק רק במקומות הנוגעים ישירות לסוגיות שבחוברת; לא נערכה בדיקה מלאה של הספר.

21 • מסקנה סופית

המהדורה הסופית אינה כתב הגנה על כל משפט ב"מענה חכם", ואינה כתב אישום נגד "ויואל משה". היא ניסיון להחזיר את המחלוקת למידותיה המדויקות. אגרת ב' שוללת את הטענה שר' יואל כהן ביטל את השבועות; "ויואל משה" שולל את הניסיון לנתק את השבועות מגזירת הגלות; החתם סופר מסייע להבחין בין "עיקר" לבין אמת מחייבת; ואגרות הרבי מציבות מודל חב"די מפורש בשאלת הבחירות והאחריות.

באותה מידה, חלק מיישומי ר' יואל כהן אינם מחזיקים במלוא כוחם: 'למיגדר מילתא' אינו פירוש פשוט של לשונות הדין החוזרות ב"ויואל משה"; תלות

מדינית אינה שוללת ריבונות; ההוה-אמינא של אנשי פורטוגל אינה מוכיחה היתר; והמהר"ל אינו מצוטט בדיוק כפי שנוסח אצל "ויואל משה".

לכן התזה השורדת היא מדויקת יותר מן הסיסמה המקורית: אגרת ב' מציגה את שלש השבועות כמערכת הלכתית ונורמטיבית; הן קשורות לגזירת הגלות ולשאלת מעשה הגאולה; אך אין לזהות כל מחלוקת בגדרן עם כפירה, ואין לייחס לחולק מינות בלי מקור עצמאי לכך. במקום שבו המקור מכריע - יש לומר מכריע. במקום שבו הוא רק מקשה - יש לומר מקשה. ובמקום שבו הטקסט נשאר פתוח - השפה המחקרית הנכונה היא 'פתוח'.

החוברת מבחינה בין גוף אגרות ר' יואל כהן לבין הגהות מעתיק, פתחי דבר והוספות העורכים. אין לייחס אוטומטית טענה נגד שכבת העריכה למחבר האגרת.

"על הגאולה ועל התמורה" הוא חלק ממשי מרקע הפולמוס של "מענה חכם", ובמהדורה זו הוא נידון במקום שבו הוא משמש מקור ישיר בסוגיית מרידה והגנה. החוברת אינה מציגה עצמה כביקורת מלאה על הספר כולו.

במחקר המאוחר שבארכיון תועדו בדיקות של חתם סופר יו"ד שני, אגרות קודש חלק יא — ג'תקנט וג'תרעז, "ויואל משה" ק' ונצח ישראל כ"ד בנוסח נגיש. בהכנת סדרת החוברות נקראו מחדש תעתיקי חתם סופר, שתי אגרות הרבי וסימנים נבחרים ב"ויואל משה". מצב הבדיקה של נצח ישראל כ"ד הועבר מן המחקר המאוחר. בדיקות שנוספו בעקבות דוחות הביקורת מפורטות בנפרד במרשם המקורות; אין לייחס אותן בדיעבד להפקה הקודמת. חילופי הנוסח בפרק כ"ד במהדורת הרטמן לא נבדקו ישירות.

נספח מחקר: מסלול הבירור, תיקונים וחומר משלים

1. מעמד הנספח והמסמכים שמהם נבנה

נספח זה משמר את מהלך המחקר, את הטענות שנדחו ואת החומר המשלים שלא נדרש במלואו לגוף החוברת. הוא אינו מציג מסקנות ביניים כמסקנות סופיות. הבסיס המכריע הוא נוסח המחקר המאוחר שבקובץ ה-Word וטבלאותיו: עשרים ושמונה הכרעות ותשע רשומות מרכזיות של מצב המקורות. הן גוברות על חוברת המחקר המוקדמת, מסמך עשרים ושניים התיקים ותיק המחקר הראשון.

מראי המקום הפנימיים מזוהים במקרא שלהלן. מסמכי המחקר האלה קדמו לסדרת ארבע החוברות; "מהדורה 1", "מהדורה 2" ו"מהדורה 3" מציינות את חוברות הסדרה בלבד. תיאור בדיקה שנעשתה במחקר הקודם אינו טענה שכל מקור נפתח מחדש בעת הפקת מהדורה זו. כאשר מסמך מאוחר מתקן תיאור בדיקה מוקדם, התיקון המאוחר הוא המחייב.

יש להפריד שני צירים: מצב המקור — נוסח שנפתח, תמלול רשמי, ציטוט מתווך או מקור שטרם נפתח; ועוצמת ההיסק — מבוסס, חזק, סביר, מאוזן, פתוח או בלתי מכריע. טקסט שנקרא במלואו אינו הופך כל פירוש שלו למוכח. זהו התיקון המתודי החשוב ביותר לאחר סבבי הביקורת.

מקרא למסמכי המחקר:

- תיק המחקר הראשון — "תיק המחקר המלא — על מענה חכם".
- יומן סבב ב' — "סבב ב' — יומן מחקר וביקורת מתודולוגית על מענה חכם", עשרים שלבים.
- מסמך ההכרעות המוקדם — "מסמך-אב להכרעות — מענה חכם, ויואל משה והמבקרים", עשרים ושניים תיקים.
- חוברת המחקר המוקדמת — "מענה חכם במבחן המקורות — חוברת מחקרית, גרסה סופית מתוקנת", שלושה-עשר פרקים ושני נספחים.
- אינדקס המקורות המוקדם — "אינדקס מקורות חיצוניים ומראי מקום — מחקר מענה חכם".
- נוסח המחקר המאוחר — קובץ ה-Word שקדם לסדרה זו, ובו עשרים ושמונה הכרעות ותשע רשומות מקורות. "המהדורה המאוחרת" ברישומים הישנים מכוונת אליו.

2. ההשערה המקורית ומבחני ההפרכה

בראש סבב ב' הוגדרה השערה מצומצמת: ב"ויואל משה" חומרת הכפירה אינה נובעת בהכרח מחלות שבועה טכנית רגילה על הדורות. נקבעו שלושה מבחנים נגדה: האם ימצא חיוב טכני לדורות גם בלי כפירה; האם יהרג ואל יעבור נובע מעצם השבועה; והאם אין כלל פעולה הכלולה בשבועות שאינה כפירה. אלה היו שאלות עבודה, ולא שלוש הנחות שהוכרעו מראש. [יומן סבב ב', שלב 1.1]. המתח בין "השבועה קיימת לענין הלכה" בסימן ע"ה לבין שלילת חלות רגילה בע"ט-פ' חייב לתקן את הניסוח "אין שום נפקותא לדינא". בסוף ע"ט נדונה גם לשון רב יהודה "עובר בעשה" ולא "עובר בשבועה". היעדר מנגנון שבועה רגיל אינו היעדר הוראה נורמטיבית: אפשר לדון בעשה, בגזירת הגלות, בכפירה ובעונש כשאלות שונות. לכן הניסוחים "חסרות משמעות" ו"עונש בלבד" הוצאו מן המסקנה.

גם התזה ששרדה צרה יותר מסיסמה של ניתוק מוחלט. ע"ט ופ"ג מראים שהשבועות משתתפות בהגדרת גבולות הגלות; תפילה מראה שאין זהות בין כל

תחום השבועה לבין כפירה. המסקנה היא שאין לעבור אוטומטית ממחלוקת על גדר הלכתי לסיווג החולק כמין. [נוסח המחקר המאוחר, פרקים ב–ד, יח.]

3. המקורות הקלאסיים שנוספו — ומראה המקום שנדחה

אגרת תימן לרמב"ם נוצלה בתחילה באופן חד־צדדי: "השביע האומה על דרך משל" הובא בלי לתת משקל מספיק להוראה "קבלו עליכם שבועתו". הקריאה המתקנת מפרידה בין מנגנון משפטי טכני לבין הוראה מחייבת. מגילת אסתר על השגת הרמב"ן למצות עשה ד' נוספה כמקור נורמטיבי ממשי להגבלת מרידה וכיבוש לאחר הגלות. אין היא מוכיחה שכל המקורות מפעילים מנגנון זהה. [יומן סבב ב', שלב 1.]

הרשב"ש בסימן ב' מבחין בין מצוות הישיבה ליחיד לבין מצווה כללית לכל ישראל בגלות; בלשון שנדונה אין הכרעה בשאלה הנפרדת של רשות האומות. פאת השלחן א, ג, ובית ישראל אות ט"ו הובאו כהמשך לקו זה. ביומן תועד שהדיון בהם נשען בשלב זה על ציטוטים והצלבות, בלי צילום מקור מלא; אין לשדרגם למקור מצולם רק מפני שהם מופיעים ברשימת המקורות. רשב"ש א' נבדק במסגרת הרחבה אך לא נשא את ההכרעה בגוף החוברת. [יומן סבב ב', שלב 2; חוברת המחקר המוקדמת, נספח ב.]

ביקורת שיוחסה לקלוד הציעה "תוספות כתובות קי"א ע"א ד"ה שלא יעלו". מראה המקום הזה נדחה: התוספות הרלוונטי הוא קי"א ע"ב, ד"ה "הוא אומר לעלות", העוסק בסכנת דרכים ובקושי לקיים מצוות התלויות בארץ, ואינו מזכיר את שלש השבועות. הוא שייך לדיון הרחב במצוות העלייה, אך אינו מקור למנגנון השבועות. זו דוגמה לתיקון ביקורת של מודל, ולא רק לקבלתה. [יומן סבב ב', שלב 2, ה.]

4. אגרת ב' והגבול של הביקורת על שיעורי האודיו

אגרת ב' פתרה את הערבוב העיקרי בתיק המחקר הראשון. אגרת א' מדברת בשני שורשי כפירה; אגרת ב' בשלושה טעמי התנגדות לציונות, שהשבועות הן השלישי שבהם. אין זו סתירה. במקום שבו נאמר "לשיטת היואל משה" אסור להשמיט את המסגרת ולהציג את הדברים כשיטת ר' יואל כהן עצמו. באגרת ב' "שיטת רבינו שליט"א" היא שיטת הרבי מליובאוויטש כפי שמציג ר' יואל כהן, ובה הוא אוחז: האיסורים חלים "גם עכשיו (בנוגע להקמת המדינה)". לעומת זאת, "אדמו"ר שליט"א" בדברי חסידי סאטמר המדברים על רבם מציין את האדמו"ר מסאטמר. אין להעביר כינוי ממקור למקור בלי לזהות את הדובר ואת

ההקשר. האגרת מוסיפה "דלא כהמהש"ק [=המהרש"ק] ודלא כהאבנ"ז"; במחלוקת על יישום איסור המרידה היא מכנה את הצדדים "שני שיטות בהלכה". [יומן סבב ב', שלבים 4, 8, 20; מענה חכם, עמ' קיג-קיד].

הערת נוסח: בצילום עמ' קיג נדפס במופע השני "המהש"ק" בלי רי"ש; קודם באותו עמוד מופיע "המהרש"ק מבראד". הסוגריים המרובעים מגלים את הזיהוי במקום לתקן את הציטוט בשתיקה. זו בדיקת דפוס, לא כתב"ד.

לשאלת הכפירה יש גם כתובת מפורשת: בפתח אגרת ב', עמ' ק, ר' יואל כהן מדווח ששמע מ"כמה אנשי סאטמאר" תיוג של מביאי פוסקים החולקים על שיטתם ככופרים. זהו דיווחו על אנשים שאינם נקובים בשמם; אין להפכו לפסק מפורש של בעל "ויואל משה" או לעמדת כל המבקרים. ע"ה ופ"ג ב"ויואל משה" נבחרים לפי טענותיהם המסוימות על שימוש בהיתר ועל עשייה נגד גזירת הגלות.

היומן מציין שבסיכום ששת השיעורים שנבדק לא נמצא אזכור לאגרת ב' או לקובץ לר' מענדל וכטר. זהו ממצא על הסיכום שנשמר, לא הוכחה שהמרצה מעולם לא הזכיר אותם בהקלטה. התמלול האוטומטי שיבש לעיתים שמות וציטוטים, ולכן אין לייחס למרצה נוסח מדויק או מחדל מוחלט בלי לחזור לקטע האודיו המתאים. הנספח אינו טוען להאזנה מחודשת לכל ההקלטות. [יומן סבב ב', שלב 8; חוברת המחקר המוקדמת, נספח ב.]

5. עלייה ברשות: תוספות חשובות למפת המחלוקת

באבני נזר יו"ד תנ"ד אות נ"ו יש שני מהלכים: רשות מוציאה את העלייה מגדר "ביד חזקה", ואפשר שהרשות עצמה היא "פקודה". כמה סעיפים קודם לכן נדונה השיבה "בלתי פקודה". בסימן תנ"ו, א-ב, מדגיש האבני נזר "אפשר יחשב פקודה": אפשרות הפקידה אינה זהה לטיעון ההיתר ברשות. הרדוקציה על האבני נזר היא טענת ר' יואל כהן באגרת א', סעיף י', עמ' לא, וחוזרת בסעיף י"א, עמ' לו; היא אינה הכרזה של האדמו"ר מסאטמר על האבני נזר. הנוסחה "אם ויואל משה צודק, האבני נזר אפיקורס" מניחה בטעות ששני המחברים מגדירים באופן זה את מצב הגזירה והפקידה. מחלוקת בתחולת האיסור אינה בהכרח הכחשת העיקר. הדמיון בדיון בשורש הנשמות אינו מוחק את הפער המעשי. [יומן סבב ב', שלב 9; תיק המחקר הראשון, תיק 5.]

אהבת יהונתן להפטרות ואתחנן אוסר קיבוץ גם כאשר האומות מסכימות. האבני נזר רואה בדבריו דרוש שאינו מכריע נגד פירוש רש"י לדין. יפה קול על שיר

השירים רבה מציע טעם נפרד לשבועת החומה: גם יציאה מרשות המלכות אינה בהכרח מאפשרת קיבוץ קודם משיח; לאחר מכן הוא מוסיף "ולי אפשר" שאף רשות המלכויות אינה מועילה. יש לשמור את לשון האפשרות ואת העובדה שהקטע נבדק בתיק באמצעות ציטוט מלא והצלבות. [יומן סבב ב', שלב 3, ד-ה.]

גם הדיון בסימן פ' אינו מוכיח סתירה בין "כנופיא גדולה" ל"רוב ישראל" בשיטת המחבר: "גם יש לומר... דסובר הרמב"ם" היא הצעה בדעת הרמב"ם. נותר הישג מושגי מצומצם — אפשר לחשוב על תחום השבועה ותחום הגאולה כלא־חופפים — בלי לייחס את ההצעה כפסק מחייב לוואל משה. [יומן סבב ב', שלב 9, ו.]

6. ר' צדוק: מה נשאר לאחר דחיית שתי הפרשות

בצדקת הצדיק מ"ו יש להחזיק יחד את "ממשלה מעצמו", "התקרבות כנסת ישראל מעצמה", "אכלוה פגה" ו"אז הוא העת לזה"; ר' צדוק מתאר זאת כ"זמננו זה שהוא עקבי משיחא". בתיק צוין שהציטוט במענה חכם אינו מביא את כל מרכז הקטע. אין להסיק מכך כוונת השמטה, אך אין לומר שהקטע "מפורש" בפסק על כיבוש צבאי. הוא גם אינו מזכיר ציונות מדינית או מדינה מודרנית. [יומן סבב ב', שלב 10.]

ר' יואל כהן עצמו מודה שהכיבוש יכול להיות אסור מצד השבועה וסכנת נפשות. לכן "הצלחה אינה היתר" אינה תשובה מלאה לטענתו. מנגד, מיכולת הצלחה אין להסיק שהפעולה אינה עניין של גאולה; אפשר לקרוא את ר' צדוק כמודל של פקידה מלמטה. מ"ד ופ"ג בוואל משה משלימים זה את זה: תחום שמסור לקב"ה וניסיון ליטלו "אף אם אינו משיג מאומה". זו מחלוקת על משמעות הפעולה והזמן, ולא רק על אפשרות פיזית. [יומן סבב ב', שלבים 10, 20.]

7. פורטוגל: הפרדת המקור, הפרשנות והחיפוש שבוטל

סיפור "זכות אבות" על אבות א, י, כפי שמביאו "וואל משה" ע"ה, מתאר השבעות, מרד, מלחמה, הריגה ולכידת המלוכה כמכלול. "כפי הנראה" שהיה בכוחם לנצח ולהינצל הוא הסבר שמוסיף וואל משה, לא פרט מפורש במקור הקדום. גם "מלוכה כפופה" של מענה חכם וגם השחזור שלפיו ההגנה היתה מותרת ורק המעבר לתפיסת המלוכה נאסר הם הצעות פרשניות; אף אחת אינה

כתובה במפורש בסיפור. עצם השאלה מן השמים אינה ראייה להיתר. [יומן סבב ב', שלב 11].

בשלב מוקדם נערך חיפוש סביב טבח ליסבון בשנת רס"ו. נוסח המחקר המאוחר ביטל את העיגון הזה: לא הוכח שהסיפור עוסק באותו אירוע, מקום או זמן. לכן אין להכניס בחזרה את תוצאות החיפוש כראיה להעדר כוח יהודי או כאישור לרקע המסוים. נשמרת רק העובדה המתודית שהחיפוש נעשה ונדחה משום שנשען על זיהוי שלא הוכח. [נוסח המחקר המאוחר, פרק י].

8. מלחמת הצלה, נקמה וגבול הראייה מגיטין

תיק המחקר הראשון הציב זה מול זה את אזהרת רבינו בחיי בוישלה מפני התגרות מלחמה, את הרמב"ן על הצלה בדרך מלחמה ואת הדיון הפנימי ב"על הגאולה ועל התמורה" בהצלה כאשר אי אפשר בדרך אחרת. נוסח המחקר המאוחר מציין לענף זה את ההקדמה וסימן מ"ז. לכן אין להציג את המחקר כאילו התעלם מספר זה; מאידך, לא נערכה ביקורת מלאה של הספר. ההרחבה "הצלה או נקמה" דורשת צמצום: נקמה אינה זהה להצלה, וסיכון הציבור נשאר שאלה נפרדת. [תיק המחקר הראשון, תיק 3; נוסח המחקר המאוחר, פרק ט].

בגיטין נ"ו נדונו שרפת המזון בידי הבריונים והערכת החכמים שלא יצליחו במלחמה; בנ"ז נדונו דיווח המרד לקיסר, בר דרומא והסיבות המסופרות למפלה. ביומן ניתן תחילה משקל חזק מדי לכך שהסיפורים אינם מנסחים איסור שבועה. נוסח המחקר המאוחר מתקן: אין להסיק משתיקת אגדה נטייה הלכתית לצד כלשהו. לכל היותר נשאר קושי על נוסחה מוחלטת; הראייה מגיטין מדורגת בלתי מכרעת. [יומן סבב ב', שלב 3; נוסח המחקר המאוחר, פרק ט וטבלת ההכרעות].

אגרת ב' עוסקת בפיקוח נפש ובהחזרת שטחים, ומשווה הגנה על יהודי הארץ להגנה על יהודים בקראון הייטס ובוויליאמסבורג. יישום העיקרון על מרד גטו ורשה הוא היקש, לא ציטוט ישיר ולא פסק. מקור USHMM שנכלל באינדקס שימש להקשר היסטורי בלבד; הוא אינו מכריע שאלות הלכתיות של תועלת, סיכון הרבים וסיכויי הצלה. [יומן סבב ב', שלב 20; אינדקס המקורות המוקדם, פריט 8].

9. ריבונות, גאולה ומעשה שכבר נעשה

חלק מן הוויכוח באגרת א' מופנה לאמירות בחוג הסאטמרי על חירות או גאולה זמנית מכוח הסטרא אחרא; אין לייחס כל אמירה כזאת לבעל ויואל משה. מענה חכם עצמו משתמש בסימן פ"ג נגד הזיהוי בין המדינה לגאולה. גם ההשוואה לוועד ארבע ארצות אינה זהות מוסדית: ועד קהילתי תחת מלכות ומדינה מודרנית הם מסגרות שונות. [יומן סבב ב', שלב 12.]

בשלב ביניים הוצגה המחלוקת כ"כוונה סובייקטיבית" מול "מעשה אובייקטיבי". הניסוח המאוחר מעדיף לברר מתי פעולה מגלמת נטילת סמכות הגאולה. שינוי סיסמה אינו מכריע, וגם תיאור חיצוני של הפעולה אינו פותר הכול. בנפרד, איסור יצירת מסגרת אינו מבטל את חובות פיקוח הנפש שנוצרו לאחר קיומה, ואינו משיב לבדו על טענות שותפות הנוגעות לפעולה בהווה. [יומן סבב ב', שלבים 12, 20; נוסח המחקר המאוחר, פרק יב.]

10. הבחירות: הטעמים שלא ניתן להשיב עליהם במשל אחד

אגרת א' מזכירה את "לפני עור" כבר בסיכום שיטת ויואל משה בתחילתה. לכן הטענה שר' יואל כהן לא ידע על הטעם אינה נכונה; השאלה היא אם השיב עליו בהמשך באופן שיטתי. הדוגמאות של מטבע, דואר, מסים, אזרחות, ויזה ושירותים מכריחות צמצום של "הכרה טכנית היא כפירה". הן אינן משיבות לבדן לטעמי גרימה, ייצוג, שותפות והתחברות בקמ"א ובפסקאות הסיום שלאחר קפ"ה, עמ' רעא. [יומן סבב ב', שלב 13.]

משל הרמ"א ללשון המשתמעת לשני פנים, כפי שהוא נדון בתיק, מסייע לעניין משמעות הפעולה וכוונת המצביע. הוא אינו מבטל את העובדה שהקול נספר ונותן כוח לנציג. מראה המקום המלא למשל לא נשמר במסמכים שנבדקו כאן, ולכן אין להוסיף לו הפניה מדויקת מן ההשערה. [יומן סבב ב', שלב 13, ו.]

עבודה זרה ו, ב מחייבת בירור של "תרי עברי דנהרא"; תוספות שבת ג, א משאיר דיון במסייע גם בלי לפני עור דאורייתא. המשנה למלך, בדיון בהלכות מלוה ולוה שנזכר ביומן, מונע תשובה פשטנית של "אחרים יעשו" כאשר סיועם עצמו אסור. ציור הבחירות אינו זהה לציור הריבית; נדרשת בדיקה של ההכרחיות והסיבתיות. המראה המדויק במשנה למלך לא נשמר בתיק המצוטט, ואין להמציאו. [יומן סבב ב', שלב 14, א-ג.]

”אין שליח לדבר עבירה” בקידושין מב, ב מגביל ייחוס פורמלי של עבירות הנציג למשלח. הוא אינו מוכיח שהביטוי ”באי כוחם” בוואל משה הוא דווקא שליחות טכנית, ואינו מבטל אחריות סיבתית או ציבורית. אגרות הרבי נותנות מודל חב”די עצמאי וחזק יותר: הצבעה לנציג דתי יכולה להפחית עבירות, בעוד קבלת אחריות בקואליציה היא פעולה שונה. אין לייחס את כל ההשלמה הזאת לאגרת א’ כאילו היא כבר כתובה בה. [יומן סבב ב’, שלבים 14–15].

מראה המקום המתוקן הוא אגרות קודש, חלק יא, לשתי האגרות ג’תקנט וג’תרעז. ג’תרעז נדפסה גם בלקוטי שיחות כד, עמ’ 399; ג’תקנט נדפסה בחלקה בלקוטי שיחות כא, עמ’ 417. הרישום המוקדם של ג’תקנט בחלק י’ וההיסוס ”ח”א?” ביומן בוטלו. נוסח המחקר המאוחר מתעד בדיקה בתמלול הרשמי של קה”ת. [נוסח המחקר המאוחר, פרק יג וטבלת המקורות].

11. הפרכת הקוורום שבוטלה

בתיקי הביניים נטען שחוקי־יסוד: הכנסת מפריך את סימן ק’, משום שניתן להחליט בלי נוכחות כל חברי הכנסת. בהמשך נבדק גם שהכלל קדם להדפסת הספר, והטענה הוצגה כממצא היסטורי חזק. נוסח המחקר המאוחר מבטל את כל ההפרכה: לאחר פתיחת סימן ק’ התברר ש”אותו מנין של החברים” יכול להתייחס להרכב הנבחר, ולא לקוורום של ישיבה. בדיקת מועד החוק לא תיקנה את אי־ההתאמה בין השאלות. [יומן סבב ב’, שלבים 14–15, 20; נוסח המחקר המאוחר, פרקים א, יג].

זהו גם תיקון לתיאור העבודה: מסמכי ביניים אמרו שהלשון כבר אומתה בסריקה, ואילו התיקון המאוחר מצביע על כך שהטענה נבנתה בלי פתיחה מספקת של ההקשר הנדון. אין ליישב את הסתירה באמצעות המצאת תהליך אימות. הקובע לפרסום הוא שההפרכה בוטלה; מקור רשמי שנבדק בשאלה הלא נכונה אינו נושא את המסקנה. אין להסיק מכך שכל נימוקי השותפות הוכרעו לצד האחר.

12. המהר”ל: נוסח נגיש אינו שלושה עדים עצמאיים

בנוסח הנגיש של נצח ישראל כד נמצא ”וכן הפירוש אצל כל אחד ואחד”, בלי ההרחבה ”משבועות הללו”. הדיוק הדקדוקי אחד/אחת יכול לעורר שאלה פרשנית, אך אינו עד נוסח ואינו מוכיח שהכוונה דווקא לכל יחיד מישראל. ביומן נזכרת גם האפשרות שהכוונה לכל אחד מאופני ההשבעה, המובאת בשם ר’ מנחם כשר. [יומן סבב ב’, שלבים 1–2].

דעת, ויקיטקסט ואוצר הספרים אינם שלושה כתבי יד או דפוסים קדומים עצמאיים. הספירה הקודמת שלהם כעדים נפרדים בוטלה. מחקר יצחק קראוס, עמ' 43 והערות 138, 141, הוא מקור מתווך להשוואה נוספת, לא פתיחה ישירה של עד רביעי. מהדורת מכון ירושלים בעריכת ר' יהושע דוד הרטמן זוהתה כמהדורה המבוססת על הדפוס הראשון ושינויי נוסחאות, אך פירוט השינויים בפרק כד לא נפתח. לכן אין הכרעה פילולוגית סופית על כל תולדות הנוסח. [נוסח המחקר המאוחר, פרק יד.]

המסקנה המצומצמת נשמרת: בנוסח שנבדק, החלת הסיום על כל שבועה היא פירוש של ויואל משה ולא ציטוט מילולי מפורש. במקביל אין לרכך את המהר"ל: דבריו על אי-שינוי בענייני הגלות בדור של שמד ובעיני קשה נשארים חריפים. סדר השינויים במהדורות ויואל משה דורש בדיקה נפרדת.

13. שלושה שימושים ב"למיגדר מילתא" — ותיקון בסימן קי"ח

היומן חזר בו מציון אחד לכל הטענה. יש להבחין: חריפות הכינוי "אפיקורסים" כלפי המשתמשים בתלות השבועות; סיווג עליית רוב ישראל, כיבוש ומלוכה כמעשה כפירה; והטענה שאיסור הבחירות כולו אינו דין אלא גדר. הראשון סביר יחסית כאשר ע"ט עצמו מאפשר קשר מסוים בתחום התפילה. בשני לשון פ"ג על עשיית צעדים נגד גזירת הגלות מקשה על ייחוס כוונה מצמצמת למחבר. בשלישי, לשונות קמ"א ופסקאות הסיום שלאחר קפ"ה מציגות דין ואחריות ממשיים. הלשון "ברור להלכה בלי שום ספק ופקפוק" נמצאת בסיום המאמר, לאחר סימן קפ"ה, עמ' רעא במהדורת תש"כ; צילום העמוד נבדק לקראת מהדורה 3. [יומן סבב ב', שלב 7.]

בתחילה גויס קי"ח כסתירה ישירה ל"למיגדר מילתא". הראיה תוקנה: הסימן דן בהתרת איסור לצורך גדר, ואילו ר' יואל כהן מדבר באיסור נוסף לצורך גדר. אין זו אותה פעולה. הסימן מלמד על אופיו ההלכתי הרציני של הדיון, אבל אינו הסתירה הלוגית הישירה שנטענה. אפשר לחלוק על נימוקי ויואל משה הלכתית; מכאן לא הוכח שהוא עצמו לא התכוון לפסקיו. [יומן סבב ב', שלב 7, ה-1.]

גם אם דוחים את ההסבר הזה כולו, אין מכאן ביטול של ההבחנה בין גדר השבועה לבין סיווג החולק כמין. זהו ענף ביישומים ולא תנאי ליסוד המצומצם ששרד. מנגד, עצם קיומה של הבחנה נכונה אינו מציל כל יישום חלש שלה.

14. תלות השבועות, תפילה וראיה שלא אומתה

זרע שמשון על אסתר חשוב נגד טענה היסטורית שלפיה שום אחרון לא השתמש בדימוי של שבועות הדדיות לגבי פעולה. ההקשר דרושי, והיהודים פעלו ברשות המלך; אין מעבר מכאן לביטול כללי של השבועות. בתיק הראשון דווח גם שר' ירמיי קאהן חזר בו מראיה שיוחסה למהרש"ק. בלי הקטע הראשוני אין לקבוע כאן חותמת זמן או נוסח מילולי של החזרה. [תיק המחקר הראשון, תיק 7; יומן, שלב 3.]

"אבקת רוכל" ח"ב כלל ט', לר' הלל ליכטנשטיין מקולומיאה, נשאר ברמת ציטוט משני ביחס לשינוי הזמן וריבוי התחנונים. הטענה שבאותו קטע נאסרה מרידה לא אומתה, אך גם לא הופרכה. אין להציג חיפוש שלא מצא כקריאה מלאה של מקור, ואין לומר שהספר עצמו "נסגר" כאשר גבול הידיעה הוא שנסגר. [נוסח המחקר המאוחר, פרק ו.]

הדיון בדחיקה רוחנית חריגה אינו הופך תפילה רגילה לכפירה. גם אם השתנה יישום בתחום התחנונים, אין בכך היתר למרידה, לריבונות או לקיבוץ גלויות. הנקודה נשארת קטגוריאלית ומצומצמת.

15. הרש"ב והאבודרהם — ענף שנשמר מן המחקר המורחב

ביומן נדונה אגרת הרש"ב, חלק א, מכתב ק"ל, כפי שהובאה בידי ר' אפרים צבי (הערש) שמילאוויטש והוצלבה במקורות חב"דיים. היא מיישבת את "בא דוד" שלאחר בניין ירושלים כשלב של התגלות או מלכות, ולא בהכרח כהופעת המשיח הראשונה. כך נשמר סדר הרמב"ם. זה מחליש את הצגת האבודרהם כקושי שאין לו יישוב; אין זו סתירה למסקנת ר' יואל כהן, המקבל גם הוא את סדר הרמב"ם. מעמד המקור בתיק זה הוא ציטוט מוצלב, ואין לשדרגו ללא פתיחה חדשה. [יומן סבב ב', שלב 4, א-ב; מסמך ההכרעות המוקדם, תיק 18.]

אגרת הרש"ב מי' תמוז תרנ"ט נדונה גם כבסיס לשני צירי ההתנגדות שמנסח מענה חכם: לאומיות המנתקת את ישראל מן התורה, וגאולה בכוח עצמנו, אפילו בהנחה שמנהיגים שומרי תורה יצליחו. אין להשתמש בממצא הזה כהוכחה לכל יישום של האגרות. ענף האבודרהם נשמר כאן כחלק ממה שנבדק, אף שאינו פרק נפרד במהדורה המאוחרת. [יומן סבב ב', שלב 4, ג.]

16. ייחוס, עדים מוקדמים והוספות העורכים

העד הנגדי הקדום Natrune-1 דן בלמיגדר מילתא, בבחירות, בוועד ארבע ארצות ובטענות נוספות. הוא מונע ייחוס של כל ליבת המהלך לעורכי המהדורות המודפסות המאוחרות. אולם הוא מוכיח קדמות ותפוצה, לא מי חיבר את הדברים. גם קטלוגים ופרסומים אינם עמוד התווך של הייחוס. העד העצמאי המשמעותי ביותר שנשמר בתיק הוא אגרת ב' לר' מענדל וכטר. [יומן סבב ב', שלבים 5-6; נוסח המחקר המאוחר, פרקים טו-טז].

לא נערכה השוואה מלאה שורה־שורה לקובץ הקדום MaeneCHacham-01. 08. לכן אין לומר שכל מילה בסעיף י"א, כל מעבר וכל הגהת מעתיק אומתו בו. המהדורות תשע"ב, תשע"ג ותשע"ד הוסיפו תיקונים והגהות; פתחי הדבר מתארים חסרים ושחזור. תאריך תשמ"ג לאגרת א' נסמך ביומן על "נמצאים אנו כעת... תשמ"ג", ל"ה שנות המדינה ואזכור מלחמת לבנון. יש להבדיל תאריך פנימי זה מהוכחת מחבר.

עדות פורום על כותרת מוקדמת בתעתיק KEYTZ SOMIM LACHOYSHECH ועל סיוע בהקלדה אינה צילום שער. אין לשחזר ממנה בוודאות את הכותרת העברית. בדומה לכך, יש להפריד ביקורת על גוף האגרת מביקורת על הגהה, פתח דבר או נספח. [יומן סבב ב', שלב 6].

במכתב ר' איציקל מפשעווארסק תועדו טלפון פתאומי, איידיעה שהדבר נגד דעת בעלזא ולשון חרטה. לפי הבדיקה שבתיק, בקשת המחילה המפורשת מכוונת לנמען ולעוגמת נפשו; אין להוכיח ממנה חזרה הלכתית כוללת מאיסור הבחירות. "מענה צמד שדה" לר' יצחק סאבראנסקי פוגע בחלק מן השימוש העריכתי במכתב, בלי שהדבר מפריך מעצמו את גוף האגרות. האינדקס הישן מציין את מכתב מפשעווארסק בעמ' קנ-קנא במהדורה השלישית; מספרי עמודי קובץ דורשים בדיקה נפרדת. [תיק המחקר הראשון, תיק 12; מסמך ההכרעות המוקדם, תיק 22].

17. מה ידוע על ביקורת המודלים — ומה אינו מתועד

היומן מזכיר במפורש ביקורת קלוד בכמה שלבים: השלמת מקורות קלאסיים, שאלת ייחוס ונוסח, הדיוק בתוספות, ולבסוף הצורך בסטטוס ראייתי, בסימון ורשה כהיקש ובקריאת מ"ד ופ"ג יחד. חלק מן הביקורת התקבל, חלק תוקן וחלק נדחה; אין זו הוכחה שכל תשובת המודל נשמרה או שכל מסקנה נולדה אצלו. [יומן סבב ב', שלבים 1-2, 5, 20].

במסמכים ששימשו לנספח אין מערכת מלאה של הודעות המקור, חותמות זמן, גרסאות מודל ושרשרת שינויים המאפשרת לתת ציונים השוואתיים ל-ChatGPT, Claude, Grok או למודלים אחרים. לכן לא ניתנו ציונים, לא נטען לקונצנזוס מודלים ולא יוחסו הישגים שאינם מתועדים. יש להבדיל בין מחבר הספר, המבקר האנושי, המודל המסייע והחוקר שמכריע. הגילוי של חוסר תיעוד הוא חלק מן הבקרה, לא רשות להשלים היסטוריה מן הדמיון. גם עשרים שלבי היומן אינם עשרים אימותים עצמאיים. לעיתים שלב חוזר על קודמו או משנה את ניסוחו; ולעיתים מסמך מסכם טוען לאימות שנוסח המחקר המאוחר מתקן. איכות המחקר נבחנת במקורות, בגבולות ההיסק וביכולת לבטל ממצא שגוי, ולא במספר סבבים או בשם המודל. לקראת מהדורה 3 נבדקו שלושה דוחות ביקורת נוספים מול קובצי החוברות, תיעוד המחקר וקטעי מקור. התיקונים שנקלטו כוללים דיוק ייחוסים, סייגים, תרגום ומועדי אימות; טענות הפקה או קריאות מקור שלא התאימו לקבצים נדחו. אין בכך בדיקה מחודשת של כל חומר הארכיון או של כל ההקלטות. הבדיקות החדשות מצוינות במרשם המקורות.

18. מה נשאר להמשך בדיקה

המשך ביקורת נוסח יוכל להשיג את הקובץ הקדום או העתק בן התקופה, להשוות את סעיפי הליבה והגהות המעתיק, ולפתוח את שינויי הנוסח במהדורת הרטמן בפרק כד. בלי חומר זה אין אוטוגרף ואין קולציה מלאה. פתיחת אבקת רוכל כלל ט' תוכל להכריע מה כתוב שם; עד אז שני חצאי הטענה שומרים על מעמדם הנוכחי. למחקר על המקורות המשלימים רצוי להשלים צילומים ומראי מקום לרשב"ש, פאת השלחן, יפה קול, זכות אבות ואגרות הרש"ב; לזהות במדויק את הפניית הרמ"א והמשנה למלך; ולבדוק מול האודיו כל טענה התלויה במילות המרצה או בחזרתו. אין צורך להעמיד פנים שהפערים הללו כבר נסגרו כדי להציג את ההכרעות המצומצמות הקיימות. המחקר לא נועד להיות סקירה של כל שיטות ישראל בשלש השבועות. "אם הבנים שמחה", "התקופה הגדולה" ומקורות נוספים עשויים להשתייך למחקר רחב אחר; הם אינם סיבה להרחיב בדיעבד את היקף העבודה שנעשתה כאן. גם "על הגאולה ועל התמורה" נבדק רק בענפים הנוגעים למחלוקת זו. [נוסח המחקר המאוחר, פרק א והמסקנה.]

19. קישורי המקורות שנשמרו בתיק

אלה קישורי המקורות שנשמרו באינדקס המוקדם, בצירוף קישורים ממוקדים שנוספו בביקורת. הצגתם אינה טענה לאימות מחודש של האתר או כל תוכנו; מרשם המקורות שלהלן מפרט מה נבדק בכל שלב. מראי המקום והיקף השימוש בכל מקור מפורטים בגוף ובנספח. כותרת אתר אינה מעידה שמדובר בעד נוסח עצמאי.

- חבילת המחקר והמהדורות — המסמכים ההיסטוריים הנזכרים לפי כותרתם
- מענה חכם — הספר המלא
- ויואל משה — סריקה בספריית דעת
- ויואל משה, מאמר שלש שבועות — טקסט מקוון
- על הגאולה ועל התמורה — טקסט מקוון
- אבני נזר, יו"ד תנ"ד • תנ"ו — דיוק לשון "אפשר"
- ויואל משה — צילום סיום המאמר, עמ' רעא
- צדקת הצדיק, מ"ו
- USHMM — מרד גטו ורשה, רקע היסטורי

מקורות ומצב הבדיקה

המרשם מבדיל בין שלוש תקופות: **נוסח המחקר המאוחר** — קובץ ה־Word שקדם לסדרה; **הכנת הסדרה** — בדיקות הפקת מהדורות 1-2; **ביקורת לקראת מהדורה 3** — הבדיקות הנוספות המתועדות בעקבות דוחות הביקורת. תעתיק אינו סריקה, וכמה אתרי העתקה אינם כמה עדי נוסח עצמאיים. ההפניות בגוף ובנספח משלימות את עשרים פריטי המרשם.

מקורות המוטו: לקראת מהדורה 3 נבדקו דניאל יב, י ופירושי רש"י ומצודות בהקשר חזון הקץ. השימוש בפתיחה ובשער הוא שאילת לשון לבירור הדעות, ולא קביעה שהמחקר מממש את הנבואה.

1. **מענה חכם — אגרות א-ב**
מהדורה שלישית מורחבת, תשע"ד. אגרת ב': פתיחה עמ' ק, והדיון בשבועות עמ' קיג-קיד; אגרת א' ופתחי הדבר נותנים את ההקשר ואת מגבלות הנוסח.
לקראת מהדורה 3 נבדקו בצילום עמ' ק, לא, קיג-קיד: דיווח הטענות, הרדוקציה על האבני נזר, הייחוס לשיטת הרבי והנוסח "המהש"ק". אין זו בדיקת כתב"ד.
2. **ויואל משה — שלש שבועות, עה**
דחיית תלות השבועות והבאת מעשה אנשי פורטוגל. ציטוט ספר אחר בתוך הסימן אינו קריאה ישירה של אותו ספר.
תעתיק נבדק בהכנת הסדרה ושוב בביקורת לקראת מהדורה 3; ספר גלאנטי עצמו לא נפתח.
3. **ויואל משה — שלש שבועות, עט-פ**
ההבחנה בין ריבוי תחנונים לבין מעשה כפירה, ודיון בביאור הרמב"ם. יש להפריד הצעה בדעת הרמב"ם מעמדת המחבר עצמו.
בהכנת הסדרה נקראו עט ופ להקשר; בביקורת לקראת מהדורה 3 נקרא שוב תעתיק עט.
4. **ויואל משה — שלש שבועות, פג**
עשיית צעדים נגד גזירת הגלות גם כשלא הושגו מלוכה או חירות.
לדיון בגדר ובבחירות נוספו קי"ח, קמ"א וצילום סיום המאמר לאחר קפ"ה, עמ' רעא.
פג נקרא בהכנת הסדרה ובביקורת; לקראת מהדורה 3 נפתחו גם תעתיקי קיח, קמא, קפג-קפה, ונצפה צילום עמ' רעא.
5. **ויואל משה — שלש שבועות, ק**
אחריות חברי הכנסת ולשון "אותו מנין של החברים". ההפרכה הישנה על יסוד קוורום ישיבה בוטלה ואינה משמשת ראיה.
תעתיק שנקרא בהכנת הסדרה; ביטול ראיית הקוורום נשמר.
6. **אגרות קודש יא — ג'תקנט**
ט"ז סיון תשט"ו. חובת ההשתתפות בבחירות בהקשר הנדון, מניעת תקלה לציבור והבחנה מכניסה לקואליציה.
תעתיק קה"ת הרשמי באתר חב"ד: נקרא בהכנת הסדרה ושוב בביקורת לקראת מהדורה 3.
7. **אגרות קודש יא — ג'תרעז**
כ"ח תמוז תשט"ו; נדפסה גם בלקוטי שיחות כד, עמ' 399. הבחנה מפורשת בין הצבעה, ברית טכנית ואחריות בקואליציה.
תעתיק קה"ת הרשמי באתר חב"ד: נקרא בהכנת הסדרה ושוב בביקורת לקראת מהדורה 3.
8. **חתם סופר — יורה דעה שני"ו**
הבדל בין עיקר מבני ובין אמת המחייבת מכוח התורה והנביאים.
אינו פוסק כאן את שאלת שלש השבועות.
תעתיק שנקרא בהכנת הסדרה; באתר מסומן "לא בדוק". אין כאן בדיקה חדשה לקראת מהדורה 3.

9 • כתובות קיא ע"א ורש"י

סוגיית השבועות ולשון רש"י על ריבוי תחנונים. עמוד התווך התלמודי של הבירור; ההיסק למעשה דורש בירור נוסף. מראה מקום מן המחקר הקודם; לא בדיקה חדשה בהפקה זו.

10 • אבני נזר — יורה דעה תנ"ד, תנ"ו

תנ"ד, נ"ו — רשות האומות; תנ"ו, א-ב — "אפשר יחשב פקודה". מול ויואל משה י"ז ופ"ו; היתר ברשות ואפשרות הפקידה הם שני מהלכים.

התעתיקים האלה נפתחו בביקורת לקראת מהדורה 3; אין זו השוואה חדשה לסריקת הדפוס.

11 • מהר"ל — נצח ישראל כד

היקף לשון השבועות. הנוסחים המקוונים אינם עדי נוסח עצמאיים. מהדורת הרטמן זוהתה, אך חילופי הנוסח בפרק לא נבדקו ישירות. מצב הבדיקה הועבר מנוסח המחקר המאוחר. דיווח גרוק על קריאת תעתיק נרשם כביקורת חיצונית; אין כאן בדיקת הרטמן חדשה.

12 • זרע שמשון — מגילת אסתר

הדמיון לשני צדדים שנשבעו זה לזה נידון כדרוש. מענה חכם, עמ' קיג, מפנה לדף קעד ע"ד; אין להפוך אותו להיתר כללי. נשמר מן המחקר; ההפניה אומתה במענה חכם, לא העמוד בזרע שמשון.

13 • זכות אבות — אבות א, י

ר' אברהם גלאנטי; סיפור אנשי פורטוגל, המלחמה ותפיסת המלוכה. קביעת זיהוי עם טבח ליסבון בשנת רס"ו הוסרה מחוסר ראיה.

הציטוט בויואל משה עה נקרא גם בביקורת לקראת מהדורה 3; המקור העצמאי לא נפתח.

14 • רמב"ן ורבינו בחיי — וישלח

תפילה, דורון, מלחמה והצלחה. מן המחקר נשמרת ההבחנה בין התגרות לבין הצלה הכרחית; אין כאן היתר כללי למרד. הפניות מן המחקר הקודם; לא אימות חדש.

קובצי המחקר והמהדורות זמינים בתיק המהדורה וקובצי המקורות.

15 • על הגאולה ועל התמורה

הקדמה וסימן מז, ככל שהם נוגעים להצלה בדרך מלחמה. החוברת אינה מציגה בדיקה מלאה של הספר. קישור ומצב בדיקה מן האינדקס הקודם; לא נפתח מחדש.

16 • צדקת הצדיק — אות מ"ו

ר' צדוק הכהן מלובלין; המעפילים, "זמננו זה שהוא עקבי משיחא" ואפשרות ההצלחה. דרוש על זמן והתעוררות, שאינו פסק כולל להיתר פעולה מדינית.

התעתיק נפתח בביקורת לקראת מהדורה 3; לא נערכה השוואה חדשה לסריקת הדפוס.

17 • אבקת רוכל — חלק ב, כלל ט'

ר' הלל ליכטנשטיין מקולומיא; אין הכוונה לשו"ת בעל אותו שם לר' יוסף קארו. הטענה על שינוי הזמן וריבוי תפילה נותרה בציטוט משני; אין להעמיס עליה הכרעה. צילום הכלל לא נפתח; אינו מקור מאומת ישירות.

18 • סוגיות ההגנה והאחריות

גיטין נו-נו; עבודה זרה ו ע"ב; שבת ג ע"א; קידושין מב ע"ב. נידונו בגוף המחקר. שתיקת סיפור בגיטין אינה פסק להתיר מרד. מראי מקום מן המחקר הקודם; לא בדיקה חדשה.

19 • מכתב ר' איציקל ושכבות הביקורת

מענה חכם, הוספות, עמ' קנ-קנא; כנגד הדיון במענה צמד שדה לר' יצחק סאבראנסקי. יש להבדיל בין גוף מכתב ובין כותרת או הסבר של העורכים.

תיק הביקורת נשמר; עמודי הנספח לא נבדקו מחדש בהפקה זו.

20 • הקשר היסטורי — מרד גטו ורשה

מוזיאון השואה של ארצות הברית. קישור רקע שנשמר בתיק; אינו מקור הלכתי ואינו מזהה את המקרה שבזכות אבות. אינדקס המקורות הקודם בלבד; לא נפתח מחדש.